

ORTAÇAĞ İRÂN'INI ANLAMAK: FİRDEVSÎ, NİZÂMÜ'LMÜLK, SABBÂH VE HAYYÂM

DOÇ. DR. ÖMER SONER HUNKAN*

Giriş

İrân adının kökeni, pehlevî diline dayanır. Daha eski şekli olan “Ariana” kelimesinden türemiştir. Bu, “Aryen” yani “Ârîler” veya “Aryalar” manasına gelen bir sıfattır. Bu nedenle Sâsânîlerin kendilerine “Erân ve Ânerân” dediklerine de rastlanır.¹ Ortaçağ İslam kaynaklarında bu ad, İrân diyarı anlamında “İrân-şahr”, “İrâniyân” v.b. şekilde görülmektedir. Eski İrân geleneklerini ihya eden Şâhnâme vasıtası ile halk arasında kullanımı yayılmıştır. Bununla birlikte, “İrân” adı, ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Fars unsuru (İrânîyân) ifade için bazı neşriyatta kullanılmaya başlanıldığı bilinmektedir. Ahamenîler (M.Ö. 550 - 331), Partlar (M.Ö. 250 - M.S. 224) ve Sâsânîler (226 - 651) devletlerinin kuruluş ve değişen yayılım alanlarına uygun olarak ortaçağ İrân coğrafyasını batısında yukarıda Hazar denizinin güney kıyıları ve aşağıda Basra Körfezi, doğusunda ise Merv ve Belh'i içine alan geniş sahalar şeklinde özetlemek mümkündür.²

Moğol öncesi ortaçağ İrân'ını, her biri kendi alanında meşhur devrin dört sembol ismi Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm'ın

* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

İrân adının kökeni, pehlevî diline dayanır. Daha eski şekli olan “Ariana” kelimesinden türemiştir. Bu, “Aryen” yani “Ârîler” veya “Aryalar” manasına gelen bir sıfattır. Bu nedenle Sâsânîlerin kendilerine “Erân ve Ânerân” dediklerine de rastlanır. Ortaçağ İslam kaynaklarında bu ad, İrân diyarı anlamında “İrân-şahr”, “İrânîyân” v.b. şekilde görülmektedir. Eski İrân geleneklerini ihya eden Şâhnâme vasıtası ile halk arasında kullanımı yayılmıştır. Bununla birlikte, “İrân” adı, ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Fars unsuru (İrânîyân) ifade için bazı neşriyatta kullanılmaya başlanıldığı bilinmektedir.

biyografileri üzerinden irdelemeye çalışmak, bu dönemdeki İrân imgesi hakkında hem bir fikir verebilir hem de siyasî tarihinin yoğunluğu içinde kaybolan olguları daha iyi anlamayı kolaylaştırabilir. Zira, İrân’ın İslam öncesi geleneklerinin yeniden ihyası ve yeni fâtipler yani Araplar ve Türkler karşısında İrân’ın Fars millî hissiyatına sığınarak var olma mücadelesi, farklı alanlardaki bu şahsiyetleri ortak bir zeminde buluşturmaktadır. Bu nedenle olmalıdır ki, meselâ, son üç isim için kendilerinden sonra henüz ortaçağ kapanmadan üçünü de bir araya getiren bir hayat hikâyesi dahi uydurulmuştur. Rivayete göre, Nizâmü’l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm aynı hocanın öğrencisi oldular. Aralarından dünyada başarıya ve servete ilk ulaşanın diğerlerine yardım edeceğine dair birbirlerine yemin ettiler. Nizâmü’l-Mülk, Selçuklulara vezir olunca, diğer iki arkadaşı geçmişteki yeminlerini ona hatırlattı. O da her iki arkadaşına birer valilik teklif etti. Ömer Hayyâm, makam yerine kendine bir maaş bağlanmasını istedi ve eğlence hayatının zevklerini tercih etti. Hasan Sabbâh ise bir taşra göreviyle merkezden uzaklaşmayı kabul etmedi ve sarayda yüksek bir makam istedi. Bu talebi yerine getirildikten bir süre sonra vezaret makamına göz koyunca, Nizâmü’l-Mülk için tehlikeli bir rakip hâline dönüştü. Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk ona karşı bir komplo kurarak, onu Selçuklu Sultan’ın gözünden düşürdü. Hasan Sabbâh, şerefi yerlere serilmiş ve hınç hisleriyle dolmuş bir hâlde bunun intikamını almak için tekrar geri dönmek ve mücadelesine hazırlanmak üzere Mısır’a kaçtı.³

İrân’ın bu üç önemli şahsiyetinin sadece doğum ve ölüm tarihlerine bakılması hâlinde bile aynı dönemde öğrencilik yapamayacakları ve dolayısı ile bu rivayetin bir yakıştırma olduğu hemen anlaşılır. İşte bu makalede, Firdevsî, Nizâmü’l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm’ı İrân’ın millî bir değeri hâline getiren ortak

vasıflarının tarihi izleri sürülerek, biyografileri çerçevesinde bazı sonuçlara ulaşılmaya gayret edilmektedir.

Ortaçağ'da İrân ve Müslüman Araplar

İrân'ın ortaçağı, esasında Hz. Peygamber'in Kisrâ (II. Hüsrev)'ya Abdullah b. Huzafe ile gönderdiği İslam'a davet mektubu ve aldığı cevap ile başlayan süreçte istemeyerek olsa da Farsların "şanlı" geçmişlerinden kopuşun getirdiği sarsıntıyı temsil eden yeni bir sahifedir. Mektupta şunlar yazılı idi: *"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, Allah'ın Resulü Muhammed'den Farsların büyüğü Kisra'ya ... Hidayete tâbi olup Allah'a ve Resulüne iman eden, Allah'tan başka hiç bir ilah olmadığına ve Muhammed'in Onun kulu ve Resulü olduğuna şahadet edenlere selam olsun. Ben seni Allah'ın çağırdığı davaya çağırıyorum. Ben bütün insanlara gönderilmiş ve onların 'hayatta olanlarını Allah'ın azabıyla korkutmak ve kafirler üzerine (azap) sözü hak olmak üzere (Yâsîn, 36/70)' gönderildim. Onun için İslam'a gir ki esenliğe kavuşasın. Davetimi kabul etmeyip yüz çevirecek olursan bütün Mecûsîlerin günahı senin üzerine olacaktır."*⁴ II. Hüsrev mektubu okuyunca onu yırtarak parçaladı. Hz. Peygamber'e bu durum iletilince *"Onun da mülkü darmadağın olsun ve parçalansın"* diye buyurdu. II. Hüsrev İslam'ı reddetme gerekçesini şöyle açıklıyordu: *"Bu kişi benim kölem olduğu hâlde bana nasıl olur da böyle bir mektup yazar?"* Aslında bu soru, Farsların hem bu dönemde hem de bütün ortaçağ boyunca bedevi Araplara bakışının genel bir özeti idi. Nitekim çok geçmedi ki, II. Hüsrev çıkan isyanda oğlu Şîreveyh tarafından 628 yılında öldürüldü. Müslüman Araplar Halîfe Hz. Ebû Bekr döneminde İrân'a karşı ilk harekâtını gerçekleştirdiler. Hz. Ömer devrine gelindiğinde İrân'ın fethinin siyasi ve psikolojik başlangıcı, 637 yılında yapılan Kâdisiye savaşı oldu. Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd mağlup olarak devletinin siyasi ve iktisadi merkezi olan Irak'ı Araplara terk etmek zorunda kaldı. Sâsânîlerin başkenti

İrân'ın ortaçağı, esasında Hz. Peygamber'in Kisrâ (II. Hüsrev)'ya Abdullah b. Huzafe ile gönderdiği İslam'a davet mektubu ve aldığı cevap ile başlayan süreçte istemeyerek olsa da Farsların "şanlı" geçmişlerinden kopuşun getirdiği sarsıntıyı temsil eden yeni bir sahifedir. Mektupta şunlar yazılı idi: *"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, Allah'ın Resulü Muhammed'den Farsların büyüğü Kisra'ya ... Hidayete tâbi olup Allah'a ve Resulüne iman eden, Allah'tan başka hiç bir ilah olmadığına ve Muhammed'in Onun kulu ve Resulü olduğuna şahadet edenlere selam olsun. Ben seni Allah'ın çağırdığı davaya çağırıyorum. Ben bütün insanlara gönderilmiş ve onların 'hayatta olanlarını Allah'ın azabıyla korkutmak ve kafirler üzerine (azap) sözü hak olmak üzere (Yâsîn, 36/70)' gönderildim. Onun için İslam'a gir ki esenliğe kavuşasın. Davetimi kabul etmeyip yüz çevirecek olursan bütün Mecûsîlerin günahı senin üzerine olacaktır."*

Medâin (Ktesiphon) Arapların eline geçti. III. Yezdicerd 638'de Sevâd ile İrân arasındaki Celûla'da bir kez daha mağlup oldu. Basra ve Kûfe'den yönetilen İrân fütuhâtı karşısında III. Yezdicerd'in topladığı son Sâsânî ordusu Nihavend'de yenildi (642). Bu başarılar sonucunda kısa sürede Azerbaycan ve Irakı Acem Araplar tarafından feth edilmiş oldu. III. Yezdicerd çaresiz olarak İrân'ın doğusuna Merv'e kaçtı. Araplar süratle mahalli direnişleri kırarak Fars, Kum, Kâşân, İsfahan, Tûs, Herât, Rey, Nîşâbûr, Merv ve Mervu'r-rûz gibi önemli merkezleri feth ve Merv'de III. Yezdicerd'in öldürülmesi ile de Sâsânî devletine son verdiler (651). Bu fetihler o kadar hızlı cereyan etti ki, Müslüman Araplar daha Hz. Osmân'ın son yılı 656'ya gelmeden İrân'ı baştan sona kat ederek doğuda Belh vilayeti dahil olmak üzere Ceyhun nehri boylarına ulaşmış bulunuyordu. Şu hâlde, Hz. Peygamber'in II. Hüsrev'in Yemenli elçilerine söylediği rivayet edilen *"Benim dinim ve egemenliğim Kısra'nın ülkesine ve ayakların bastığı her noktaya varacaktır."* sözünün gerçekleşmesi uzun sürmemiştir.⁵

Müslüman Araplar, İrân'ı her ne kadar çeyrek asrı bile bulmayan bir süre içinde fethetmişse de İslam'ın bütün İrân'da yayılması ve kabul görmesi birkaç asrı buldu. Gîlân, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı bölgeler uzun süre alınamadı. Araplar, hakim oldukları yerleri her yıl belli bir miktar vergi karşılığında eski sahiplerine bıraktılar. İslam'ı kabul edenler bu vergiden muaf tutuldular.

Öte yandan İrânlı askerî ve idarî sınıfın mensupları zamanla Arapların hizmetine girdi. Bu arada İrân'ın batısından doğusuna kadar önemli şehirleri Arap kabileleri iskan edildi ve buralara ordugahlar kuruldu. Hudut bölgelere cihat etmek için gelen gaziler yerleşti. Bundan başka Irak'ta barınamayan Hâricî ve Şîî Araplar da İrân'a göç etmeye başladı. Buraya kadar ifade edilmeye çalışılan aslında Müslüman Arapların İrân ile artık kaynaşmaya başladığıdır. Bununla birlikte, Zerdüşt İrân nasıl Müslüman oldu? sorusuna verilen cevaplar ve buradan çıkarılan sonuçlar hala ideolojik bakış açılarını besleyen tartışmalı bir konudur. Burada iki karşıt görüş ön plana çıkmaktadır. Birinci görüş, Zerdüştlerin kılıç yolu ile dinden döndürüldükleridir. Buna göre, İrân'ın maddi ve manevi her şeyi Araplar tarafından ezilip geçildi. Din, dil, yazım, adet ve gelenekleri farklı bir yola girdi veya bütünü ile kaldırıldı. İkinci yani karşıt görüş, Arapların ehl-i kitap olan gayri Müslimlere (buna Zerdüşlük de dahil) karşı uyguladığı göreceli hoşgörü yaklaşımının bir sonucu olarak eski İrân'ın (maddi ve manevi) gücünün kolayca erimesidir.⁶ Mesela, Arap fâtihter Zerdüşt bir kasaba ile yaptıkları anlaşmada şöyle der: *"Siz güvendesiniz, cizye ve haracınızı (vergilerinizi) ödediğiniz sürece bizim üzerimize düşen bu anlaşmayı muhafaza etmektir."*⁷

Esasında her iki görüşü destekleyecek argümanlara İrân'da İslam'ın ilk üç asrında rastlamak mümkündür. Nitekim bu süreçte Zerdüştler ehl-i kitaptan addedilmişler ve zimmîler olarak görülmüşlerdir. Buna bir de İslam'ın farklı

sosyal tabakalar arasındaki ayrımcılığa karşı dik duruşu, İrân'da İslam'ın geniş kitleler arasında hızla yayılmasını kolaylaştırdı. Zira Zerdüş Sâsânî devletinin son dönemlerinde Şahinşah (Kisra), Zerdüşî ruhbanlar ve toprak aristokratları (dihkanlar) ülkedeki gücün bütününe temsil ediyorlardı ki, bu üçü otoritelerini fazlası ile suiistimal etmişler, fakirlik ve sefaletin derinliklerine batan kitleler yani halk ise acımasızca ezilmişti.⁸ Şimdi, ihtida eden geniş halk kitlelerinin girilen yeni İslam dairesinde karşılaştıkları temel sorun, Emevîlerin izlediği Arap ve ekonomi merkezli yönetim anlayışları idi. Hâlbuki İslam'ın takva ile sınırlandırdığı kişiler arasındaki derece ölçütü gayet açıktı. Dolayısı ile Müslüman İrânlı halkın, kendilerinin maddî menfaat için ihtida etmiş ve her an irtidat edebilecek bir Arap mevalisi (kölesi) statüsünden veya muamelesinden artık kurtulmak istediği besbelli idi. Bunun için gereken şartlar da çoktan oluşmuştu. Emevîlere karşı ilk hareket, mevali nüfusunun yoğun olduğu İrân'ın doğusunda Horasan'da başladı. Öteden beri halifeliği ele geçirmeye çalışan Abbâsî ailesi bu gayri memnunlar kitlesini on iki nakîb ve bunlara bağlı yetmiş dâî ile örgütledi. Kûfe'de bir köle (mevlâ) olan Horasanlı genç Ebû Müslim, Abbasî ailesinin hizmetine girdi ve hareketin öğretisi ile yetiştirildikten sonra 745 yılında vekil olarak Horasan'a gönderildi.⁹ Bu arada Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in, son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'in kızı Şahbânu ile evlenmiş olması, İrânlıların İslam'a girmesinde önemli rol oynamış, Hz. Hüseyin ve Şahbânu'nun torunlarına daima eski Sâsânî hükümdarlarının halefleri ve millî geleneklerinin varisleri gözü ile bakmışlardı. Onların Hz. Ali soyuna olan bu büyük millî-manevi bağlılıkları, Şîâ'nın İrân'da pek çok taraftar bulmasında önemli rol sahibi olmuştu.¹⁰ İşte İrân'da azımsanmayacak bir nüfusa sahip olan gayri memnun bu Şîiler de Abbâsî ailesinin başını çektiği ihtilale destek verdiler.

İrân'ın doğusunda Ebû Müslim, Merv başta olmak üzere Herât, Nesâ, Ebîverd ve Nîşâbûr'u ele geçirdi (748). Batısında ise hareketin diğer temsilcisi Kahtabe ve oğlu Hasan, Rey, Hemedan, Isfahan ve nihayet Irak'ta Kûfe'yi aldı. Burası, ihtilal hazırlıklarının gizli olarak ilk başladığı yerd. Artık alenen harekete geçildi ve daha başlangıçtan beri Şîiler ile birlikte hareket ediyormuş görünen Abbâsî ailesi, Hz. Ali evladı taraftarı olan Ebû Seleme'yi Horasanlıların desteği ile saf dışı etti. 28 Kasım 749 Cuma günü Kûfe Câmii'nde Ebu'l-Abbâs'a biat edildi ve Sünni Abbâsî hilafeti (749-1258) başlamış oldu.¹¹ Ülkenin başkenti, Şam'dan Bağdad'a taşındı. Bu, aynı zamanda eski Yunan veya Bizans tesirinden uzaklaşma ve daha çok İrân tesiri altına girme anlamına da geliyordu. Artık İrânlı mevali ile Araplar arasında fark kalkmış, hatta mevali Araplara karşı üstünlük dahi kazanmıştır. Merkezi bürokraside üst makamları İrânlılar elde ettiler. Bermekî vezir ailesi bunun tipik bir örneği idi.¹² İrân sahasında ise mevaliden yerel hanedanlar oluşmaya başladı. İrân'ın doğusunda Horasan'da Tâhirîler (821-873), Horasan ve Mâverâünnehr'de Sâmânîler (819-1005) ve Sistan'da Saffârîler (867-1003), batı İrân ve Irak'da Büveyhîler (932-1062) ile orta ve batı İrân'da Kâkûyîler (1008-1051), Kuzey batı İrân'da Hazar'ın güneyinde Taberistan ve Gûrgan'da Ziyârîler (927-1090) hüküm sürdüler.¹³

Bu isyanlar Abbasîler tarafından eski İrân dinini yeniden ihya etme çabası olarak algılandı ve gayri Müslimlere verilen zimmî statüsü Zerdüştlardan kaldırıldı. Onların tapınakları ve kutsal ateş mabetleri imha edildi. Ayrıca "Dîvânü'z-Zenâdika" adı verilen bir müesseseye dahi kuruldu. Artık onlar için yer altına inmek ya da meşru çevreler içinde kimliklerini gizleyerek davalarını gütmekten başka çare kalmadı.

Gayri Arap yani mevaliye dayanan Abbasîler, daha çok geçmeden 755 yılında ihtilalin Horasanlı kahramanı Ebû Müslim'i öldürdüler. Bunun siyasî ve dinî sonuçları Abbâsîleri bir hayli uğraştırdı. Ebû Müslim'in etrafında birleşenlerin ortak tarafı Emevî karşıtlığı idi. Dolayısı ile Sünnî Abbâsî hilafetinden kendini dışlanmış hisseden ve Emevîlerin yıkılması ile umduğunu elde edemeyen heretik veya râfizî çevreler ile İrân'da köşede bucakta kalmış hala hatırı sayılır bir nüfusa sahip Mecûsîler, ortak düşmana karşı birleştiler. Ebû Müslim'in intikamını almak bahanesi ile bazen heretik İslam kisvesi altında bazen de doğrudan Zerdüşti görünümde bir dizi kalkışmalara giriştiler. Genel olarak el-Mübeyyize (beyaz elbiseliler) denilen bu asilerden biri Zerdüşti Sinbâd, Nişâbûr'da isyan etti ve oradan Rey'e gelerek şehri ele geçirdi. Ancak kaçtığı Taberistan'da yakalanarak öldürüldü. Bir diğer şahsiyet Ebû İshak et-Türkî, Mâverâünneh'r'de ayaklandı. Ancak isyan kısa sürede Baraz'ın idaresinde Horasan'a sıçradı. Bu sırada öldürülen Horasan valisinin halefi Abdu'l-Cabbâr da ona katılınca iş büyüdü. İsyân 759 yılında zorlukla bastırılabilirdi. Diğer taraftan Herat, Bâdgîs ve Sistân taraflarında ayaklanan Üstâzsîs esir edildi. Ancak Horasan'daki kalkışmanın en tehlikelisi Mukanna (Peçeli, Maskeli) isyanı idi. 789 Yılında Oğuzların da yardımı ile güç bela bastırılabilirdi.¹⁴

Bu isyanlar Abbasîler tarafından eski İrân dinini yeniden ihya etme çabası olarak algılandı ve gayri Müslimlere verilen zimmî statüsü Zerdüştlardan kaldırıldı. Onların tapınakları ve kutsal ateş mabetleri imha edildi. Ayrıca "Dîvânü'z-Zenâdika" adı verilen bir müesseseye dahi kuruldu.¹⁵ Artık onlar için yer altına inmek ya da meşru çevreler içinde kimliklerini gizleyerek davalarını gütmekten başka çare kalmadı. Onları sıkı takip etme görevi ise yine Abbâsî iktidarı ile uzlaşan İrân asıllı yerel hanedanlara bırakıldı.

Nitekim İrân'ın doğusunda Horasan ve Mâverâünnehr'de Tâhirîler ve Sâ mânîler nezdinde Sünnî İslam güçlü bir şekilde temsil edildi. Onlar, yerleşik İrânlı ve Arap unsurların yanında büyük toprak sahipleri dihanlar ile askerî sınıflara bahsettikleri iltifatların yanında halkın menfaatlerini korumaları, ziraat ve imarı teşvik etmeleri, bilgin ve şairleri himayeleri vasıtası ile İslam'ın doğu vilayetlerinde sağlam bir şekilde tutundular.

Bölgede oluşan refah seviyesi eski İrân geleneklerine olan nostaljik özlemi arttırdı. Sâ mânîler saraylarını, sadece geleneksel Arapçanın öğretim merkezi değil, aynı zamanda yeni Fars dili ve edebiyatı rönesansının da merkezi yaptılar. Böyle bir ortamda en eski İrân devletlerinden itibaren Sâsânîlere kadar geçmiş bütün tarih, kültür ve medeniyeti edebî alanda yeniden derleme gayretine girdiler. Hatta Türk olması daha muhtemel olan Sâ mânî hanedanı kendini Sâsânî hükümdar silsilesine bağlamakta beis görmüyordu.¹⁶ Bütün bunlar, Firdevsî'nin meşhur eserini yazması için gerekli malzemeyi temin edecek bir çevreyi çoktan yaratmıştı.

Batı İrân'da şartlar biraz farklı gelişti. X. Asrın başlarında Hazar denizinin güney batı köşesindeki Deylem'in geri ve uzak kalmış dağlık bölgesinde halkın önemli bir kısmı geçimini gurbette Abbâsî hilafetine olduğu kadar diğer bazı yerel yönetimlere de ücretli askerlik yaparak temin etmekte idi. Bunlar arasında öne çıkan komutanlardan Merdâvic b. Zîyâr, Sâ mânîlerin içinde bulunduğu siyâsî şartlardan istifade ederek merkezi Rey olmak üzere Gürgân ve Taberistan'da Ziyârîler devletini kurdu. Onlar da kendilerinin Sâsânî hükümdarları neslinden geldiklerini iddia ederlerdi. Bu arada meşhur farsça *Kâbüsnâme*, Ziyârî hükümdarı Keykâvus b. İskender b. Kâbûs tarafından yazıldı. Buharalı İbn Sînâ (980-1037) ve Hârizmli Bîrûnî (973-1061) gibi büyük şahsiyetleri bir süre himaye eden Ziyârîlerin, en azından Türk tâbiyetine girdikleri dönemde Sünnî İslam'ın Deylemli temsilcileri oldukları bilinmektedir.²² Bununla birlikte Zerdüştilerin en güvenilir sığınağı durumundaki Deylem bölgesi, coğrafi konumu nedeni ile ilk İslam fetihleri sırasında alınamamış olduğundan ancak X. asrın ilk çeyreğine doğru İslam'ın muhalif kanadı Şîâ'nın tüccar sûfi kılığındaki dâileri vasıtası ile İslam'a girebildi.²³ İşte Sâsânî şahinşahlarının soyundan geldiği rivayet edilen Deylemli Şîi Büveyh'in oğulları önce Ziyârîlerin hizmetinde yer aldılar ve çok geçmeden Hazar'ın güney topraklarının bir bölümü ile Cibâl, Fars, İsfahan, Şîrâz, Kirmân ve Huzistan'ı içine alacak şekilde batı ve güney İrân'a sahip oldular. Ardından Irak'a yöneldiler ve 945 yılında Büveyhî kardeşlerden Ahmed, Abbâsîlerin başkenti Bağdâd'ı ele geçirdi. Şimdi İrânlı hanedan, bir "Ateşgede" olarak kaybetmiş oldukları Sâsânîlerin eski başkenti Medâin'in otuz km. kuzeyindeki Bağdâd'a, dört asır sonra Şîi Müslüman kimlikleri ile yeniden hâkim unsur olarak girmiş oldular. Deylemli Büveyhîler Şîi itikadın mutedil kolu olan "İsnâ Aşariyye" yani "On İki İmam" inancına mensup idiler. Dolayısıyla Mısır'daki Şîi Fâtımî hilafetinin Şîâ'nın "İsmâiliyye" kolundan olması sebebi ile onlara mesafeli kaldılar ve Sünni Abbâsî hilafetini ellerinde

Türklerin gerek halifelere itaatlerindeki kusursuzluk, gerekse askerlikteki üstün yetenekleri ile muhtelif isyanları bastırmakta gösterdikleri maharet, onlara olan teveccühü arttırdı. Türklere özel bir sempati duyan Mutasım (833-842)'ın hilafeti devrinde artık Türklerle birlikte anılan Abbâsîlerde "Sâmerrâ" dönemi (836-892) başlamış bulunuyordu. Halife Mutasım'ın muhafız kuvvetleri Afşin, Aşnas, Hakan, Urtuc, Vasif, İnâk, Boğa el-Kebîr ve diğer Türk komutanların idaresindeki Türk askerlerinden müteşekkil idi.

buna karşı bir koz olarak tutmayı siyasetlerine uygun gördüler. Artık, Abbâsî hilafeti fiili olarak ehemmiyetini kaybetti ve dünyevî hâkimiyet "emîrû'l-umerâ" unvanı ile taltif edilen Büveyhî hükümdarlarına terk edildi.¹⁷ Bu şartlarda kuzeyde Deylem dağlık bölgeleri, bu kez muhalif koyu Şîi ve İsmâiliyye dâilerinin propaganda alanı ve sığınağı hâline yavaş yavaş dönüşürken, yaklaşık bir buçuk asır sonra Hasan Sabbâh'ın buraları kendi hareketine merkez yapmasına sebep olacak unsurlar da şimdiden oluşmaya başlamış oluyordu.

Ortaçağda İrân ve Müslüman Türkler

Abbâsî hilafeti İrânlı askerî ve sivil bürokrasinin artan baskısı karşısında bilhassa IX. asrın başlarından itibaren onları bir taraftan tasfiye ederken, diğer taraftan yerlerine Türk gulâmları yerleştirmeye başladı. Türklerin gerek halifelere itaatlerindeki kusursuzluk, gerekse askerlikteki üstün yetenekleri ile muhtelif isyanları bastırmakta gösterdikleri maharet, onlara olan teveccühü arttırdı. Türklere özel bir sempati duyan Mutasım (833-842)'ın hilafeti devrinde artık Türklerle birlikte anılan Abbâsîlerde "Sâmerrâ" dönemi (836-892) başlamış bulunuyordu. Halife Mutasım'ın muhafız kuvvetleri Afşin, Aşnas, Hakan, Urtuc, Vasif, İnâk, Boğa el-Kebîr ve diğer Türk komutanların idaresindeki Türk askerlerinden müteşekkil idi. Onun dönemindeki sayıları kaynaklardaki muhtelif rakamlara nazaran yirmi beş bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Hilafetin yeni başkenti Sâmerrâ'da kendilerine tahsis edilen mahallelerde Türk eşleri ve çocukları ile birlikte yaşıyorlar ve hususiyetlerini

kaybetmemeleri için başka unsurlara karışmaları mümkün mertebe önleniyordu. Abbâsîler hizmetindeki bu Türk askerleri, Bizans'a karşı Anadolu'da gaza ve fetihlerde, dinî ve siyasî iç karışıklıkların bastırılmasında ve yerel hanedanlarla mücadelede kullanıldılar. Ayrıca devletin taşra teşkilatında valilik, merkezde ise

vezirlik ve hâciblik gibi idari görevler de verildi. Bütün bunlar Bizans'a karşı üstünlük sağlanması, iç isyanların başarı ile bastırılması ve yerel hâkimlerin merkezi otoriteye daha sıkı bağlanmasıyla başarı getirdi. Bu şartlarda İrân'daki yerel hakimler Abbâsîlerin Türk gulâmlar vasıtasıyla kendi üzerlerinde oluşturduğu baskıya, onlar da aynı metotla karşılık verdiler ve kendi askeri teşkilatlarına çok sayıda Türk gulâmı dahil ettiler. Böylece birden bire Maverâünnehr'den bütün İrân'a, hatta Irak'tan Mısır'a kadar olan geniş sahalarda Türk askerî bürokrasisi hakim unsur olarak ön plana çıktı. Orta Doğu'da Türklerin bu yükselişinden ilk rahatsız olan yine Abbâsîler oldu. Zira, Abbâsî halifeleri üzerinde zamanla Türk komutanların vesayeti hâsıl oldu. Tahtından indirilen veyahut öldürülen Abbâsî halifeleri birbirini takip edince, 890 yılında başkent yeniden Bağdâd'a taşındı. Türklerin yönetimden tasfiyesi hızlandı ve X. asrın başlarında artık etkisini tamamen kaybetti. Yerine alternatif olarak getirilmeye çalışılan diğer milletlerden teşkil edilen ücretli askeri sınıflar bu boşluğu dolduramadı. Sonuç olarak, zayıf düşen Abbâsî hilafetinde İrân'ın doğusundaki Sâmnîler ve Hârîcîlerin sığınağı olan Sistan'da Sâffârîler hukuken hilafete bağlı kalmakla birlikte fiilen bağımsız hareket etmeye başladılar. İrân'ın batısında ise Büveyhîler 945 yılında savunmasız Abbâsî hilafetini tahakkümleri altına aldılar. Fakat Türk gulâmların, Abbâsîler üzerinde kaybolan etkisine karşılık, onların İrânlı yerel hanedanların hizmetindeki sayıları gün geçtikçe artıyor ve güçleniyorlardı.¹⁸

İrân'ın da içinde bulunduğu Orta Doğu'da bütün bunlar yaşanırken, Seyhun ötesinde yani Orta Asya'da X. Asra gelindiğinde İslam'ın ve İrânlıların kuzey doğusunu çepeçevre kuşatan Türkler arasında İslam adeta birbiri ardına yükselen dalgalar hâlinde yayılıyordu. Zira, X. asrın başlarında İslam, Sünnî Sâmnîlerin komşusu Türk Hakanlığı (Karahanlılar) coğrafyasında batıda Seyhun boylarından doğuya doğru yavaş yavaş taban tutmaya başlamıştı.

İrân'ın da içinde bulunduğu Orta Doğu'da bütün bunlar yaşanırken, Seyhun ötesinde yani Orta Asya'da X. Asra gelindiğinde İslam'ın ve İrânlıların kuzey doğusunu çepeçevre kuşatan Türkler arasında İslam adeta birbiri ardına yükselen dalgalar hâlinde yayılıyordu. Zira, X. asrın başlarında İslam, Sünnî Sâmnîlerin komşusu Türk Hakanlığı (Karahanlılar) coğrafyasında batıda Seyhun boylarından doğuya doğru yavaş yavaş taban tutmaya başlamıştı. Abbâsîler ve Sâmnîlerin askerî seferlerinin yerini İslam'ı tebliğ için gerekli donanımına sahip kurumsal yapıları ve buradan yetişen Müslüman sûfî vaizleri alırken, bürokrasisini teşkil eden unsurlar da soyca Seyhun ötesindeki Türklere yabancı değildi. Diğer taraftan ipek

yolu güzergâhının geçtiği Türk Hakanlığı'nın siyasî istikrarı, zengin Müslüman tüccarların ülkenin bir ucundan öbür ucuna kadar rahatça dolaşmalarına izin veriyordu. Onların bozkırlara inşa ettikleri ribâtlarda tüccar görünümlü Müslüman sûfî vaizlerin sattıkları İslam medeniyetine ait ürünler, atlı çoban veya konar-göçer Türk boylarına Allah'ın birliğine inanma karşılığında vaad edilen cenneti (medeniyeti) anlamayı kolaylaştıran bir model sunuyordu. Kitabî bir dine mensup olmayan atlı çoban Türk boylarının sosyal ve ekonomik yapılarında dinin rolü ve bağlayıcılığı, yerleşiklere göre çok daha zayıftı. Daha iyi bir hayat ümidiyle din değiştirmelerinde, geride bırakmak zorunda kalacakları bir ekonomik menfaat ya da örgütlenme söz konusu değildi. Ticaret için geldikleri sınır şehirlerinde onlarla birlikte yaşamayı tecrübe etmişlerdi.

Halkın geçiminden sorumlu boy beylerinin ise siyasî hedefleri İslam dairesi ile bütünleşmeyi zorunlu kıldığı durumlarda taşlar yerine tam manası ile oturmuş oluyordu. Öyleyse, Seyhun ötesinde Türkler arasında toplu ihtida yani kitlesel olarak İslam'a girme haberlerinin İslam kaynaklarında yer bulmaya başlaması normaldi. Kısaca, İslamlaştıran ve İslamlaşan açısından şartlar geçmiş asırlara göre artık çok daha müsaitti. Nitekim daha XI. asrın ortasında Seyhun boylarındaki Türkler yüz binlerle ifade edilen sayılarda İslam'a girmiş bulunuyordu.¹⁹

Böyle bir ortamda, hükümdarlık hakları gasp edilmiş iki farklı ülkeden iki asilzadenin yani Balasagun merkezli Türk Hakanlığı'ndan Satuk Tegin ile onların Buhara'dan yönetilen İrânlı komşusu Sâmânî devletinin emirlerinden Ebû Nasr Sâmânî'nin Kaşgar'ın Artuç beldesinde buluşmalarının Türk ve İslam dünyası açısından olduğu kadar İrân'ın geleceği açısından da önemli sonuçları oldu. Zira mürşit mertebesinde tüccar görünümlü bir mutasavvıf, fakih ve emir vasıflarına sahip Ebû Nasr Sâmânî vasıtası ile ihtida ederek Müslüman olan Satuk Tegin, 921 yılında gâzilerin de desteği ile Türk Hakanlığı'nın güney batıdaki ikinci merkezi Kaşgar'ı İslam adına fethederek hakanlığın batısına Buğra Han ve Kara Hakan unvanları ile hâkim oldu. Satuk Buğra Han 955 yılında vefat edince yerine geçen oğlu Baytaş Arslan Han 960 yılında bütün Türk Hakanlığı ülkesini İslam şemsiyesi altında tek bir çatıda birleştirdi. Huzurunda bulunan fakihlerden el-Kelamatî'nin de katkıları ile o yıl iki yüz bin hırkah (büyük çadır) halkı Müslüman oldu. Yeni Müslüman Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın İslam'ı yaymak için doğuya doğru genişlemesi beklenirken, onlar eski Türk politik geleneğine bağlı kalarak Batı'ya yani Mâverâünnehr ve İrân topraklarına yöneldiler. Eski putperest kimlikleri ile kaybettikleri Mâverâünnehr'i şimdi İslam kimlikleri almak ve oradan tarihi Ceyhûn nehri sınırını aşarak İrân'ı fethetmek istiyorlardı. Zira, bu toprakların İrânlı hâkimi Sâmânîler her ne kadar Sünnî İslam'ın temsilcisi olmuş olsa da artık son uygulamaları ile halkın gözünden düşmüş, muhteris hatta dinden uzaklaşmış addediliyordu.²⁰

960 yıllarında Türk Hakanlığı'nın ilk hücumlarına Seyhun nehrinin batısında maruz kalan Sâ mânî ülkesinin koruyucuları olarak ortaya çıkanlar ise yine bu ülkede yetiştirilmiş Türk gulâmların önde gelen siması Alp Tegin ve askerleri idi. Sâ mânî sarayındaki katlanılamayan nüfuzu karşısında ülkeden uzaklaştırılan Alp Tegin hayatının geri kalanını Hindistan'da gaza yapmaya adadı. Bunun için gittiği Gazne'de Gazneli devletini kurdu. Artık, Sâ mânîleri Türk Hakanlığı'ndan koruyabilecek yeni güçlere ihtiyaç vardı. O da Hârizm'i doğusundan çevreleyen Oğuz Yabgu devletinden 985 yılında kopup Sâ mânî ülkesindeki Buhara ve Semerkand yaylalarına gelip yerleşen Selçuk Bey ve ona bağlı kalabalık Oğuz grupları oldu. Selçuk Bey çok geçmeden yeni siyasî ve ekonomik şartların belirlediği gerçeklere vakıf olarak, hem kendisi ve hem de maiyetindeki Oğuzlar İslam'ı kabul etti. Sâ mânîleri bir taraftan Oğuz Yabguluğu'na diğer taraftan da Türk Hakanlığı'na karşı savunarak kendisine bahşedilen yeni yurtlarının karşılığını Sâ mânîlere ödemeye çalıştı. Ancak bunlar yeterli olmadı. Türk Hakanlığı'nın batısını yöneten Buğra Han Hârûn, geçmişte Sâ mânîlerin dayanağı olan ancak şimdi muhalif durumda bulunan dihanları, Türk askerî bürokrasisini ve din adamlarını kendi tarafına çekerek 992 yılında Sâ mânî devletinin başkenti Buhara'yı aldı. Buğra Han Hârûn sadece Sâ mânîlerin Maverûnnehr ve Horasan topraklarını değil, İrân'ı doğudan batıya geçerek Bağdad'a kadar uzanan bir fetih projesi hazırlamış ve Şiî Büveyhîlerin Abbâsî halifeleri üzerindeki otoritesini kabul etmeyerek kendisi yeni bir halife iddiasını da himaye etmişti. Bunun için "seyyidu'l-umerâ (emirlerin efendisi)", "zahîru'd-da ve (İslam'ın yardımcısı)" ve "Türk Hakan" gibi gerekli bütün unvanları kendine vererek, propaganda etmeye başlamışken, ömrü vefa etmedi ve aynı yıl hayata gözlerini kapadı.

Onun bu ideallerine hakanlıktan yerine geçen İlig Nasr sahip çıktı. 999 yılında Buhara'yı ve Maverûnnehr'i tekrar ele geçirerek, Sâ mânî devletine son

960 yıllarında Türk Hakanlığı'nın ilk hücumlarına Seyhun nehrinin batısında maruz kalan Sâ mânî ülkesinin koruyucuları olarak ortaya çıkanlar ise yine bu ülkede yetiştirilmiş Türk gulâmların önde gelen siması Alp Tegin ve askerleri idi. Sâ mânî sarayındaki katlanılamayan nüfuzu karşısında ülkeden uzaklaştırılan Alp Tegin hayatının geri kalanını Hindistan'da gaza yapmaya adadı. Bunun için gittiği Gazne'de Gazneli devletini kurdu. Artık, Sâ mânîleri Türk Hakanlığı'ndan koruyabilecek yeni güçlere ihtiyaç vardı.

“Yüce Allah;
Benim bir ordum
vardır, ona Türk
adını verdim,
onları doğuda
yeryüzünün en
yüksek yerinde
ve havası en
temiz ülkelerinde
yerleştirdim. Bir
millete kızarsam
Türkleri onlar
üzerine musallat
kılarım.”

verdi.²¹ Ancak Ceyhun nehri boylarından itibaren batıya doğru İrân coğrafyasını Gaznelilere yani Sultan Mahmûd’a kaptırdı.

İrân’ın geleceği açısından Buhara’nın fethinin önemini Barthold, Nöldeke’nin bu olayı İrân ülkesinin tarihinde görülen en acılı felaketlerden biri olarak tavsif ettiğini hatırlatarak, şöyle izah eder: “*Yerli Aryân unsurunun hâkimiyetine ebediyen son veren bu tarihî olayın (Buhârâ’yı Türklerin fethinin) önemini o zaman belki hiç kimse idrak edememişti.*”²² Aslında o dönemde bu olayın önemini bu şekliyle idrak eden bir çevre vardı ve onların başında bu çalışmada konu edinilen Firdevsî ve XI. yüzyılın sembol şahsiyetleri Nizâmü’l-Mülk, Hasan Sabbâh ile Ömer Hayyâm geliyordu. Nitekim hakanlık Maverâünnehr’e

sahip olurken, Gazneliler de kuzey batıda Azerbaycan’a ve güneyde Isfahan’a kadar bütün İrân’ın yeni hâkimleri oldular.

Hepsi bu değildi. Mâverâünnehr’de büyük bir potansiyele sahip olan Selçuklu Oğuzları, 1025 yılından itibaren İrân’a yerleşmeye başladı. 1035 yılında ise Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu’nun maiyetleri ile birlikte İrân’a geçişleri ve 1040 yılında Gaznelileri Afganistan’a hapsederek, Nişâbûr’da Selçuklu devletini kurmaları İrân’ın kaderini bütünü ile değiştirdi. Sultan Tuğrul, on beş yıl gibi kısa bir sürede bütün İrân’ı fethetmiş ve hâkimiyetini Bağdad önelerine kadar yaymıştı. Bu başarılar Oğuzların diğer adıyla Türkmenlerin Orta Asya’dan kitleler hâlinde İrân’a göçmelerini teşvik etti ve kısa sürede İrân’da dolup taşan Türkmenler batıya Azerbaycan, Anadolu, Irak ve Suriye taraflarına doğru yöneldiler. Sünnî hilafetin merkezi Bağdâd’daki İrânlı Şii Büveyhî hâkimiyetinden rahatsızlık duyan Sünnî halk arasında artık, geçmiş asırlarda Türklere karşı savunma stratejisini tavsiye eden “*Türkler size dokunmadıkça sizde onlara dokunmayınız.*”²³ hadis rivayetleri yerini, kurtuluş ümidi besleyen

“*Yüce Allah; Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yeryüzünün en yüksek yerinde ve havası en temiz ülkelerinde yerleştirdim. Bir millete kızarsam Türkleri onlar üzerine musallat kılarım.*”²⁴ hadisine bırakmış olması, Bağdâd’ın ve Sünnî halkın beklentisini ve psikolojisini yansıtmaları açısından önemlidir. 992’de İslam coğrafyasına giren Buğra Han Hârûn’dan itibaren bekleyiş içinde olan Sünnî Bağdâd halkının kurtuluş hayali, nihayet Selçuklu sultanı Tuğrul Bey’in 1055 yılında Bağdâd’ı fethi ve Şii Büveyhî devletine son vermesi ile gerçekleştirilmiş oldu.²⁵ Bu aynı zamanda Araplardan sonra eski Sâsânî geleneğinin Müslüman temsilcilerinin

bu defa da Türkler tarafından bir kez daha ezilmesi anlamına geliyordu. Doğu'nun ve Batı'nın sultanı Tuğrul Bey (1040-1063)'den sonra Sultan Alp Arslan (1063-1072) Malazgirt'te Bizans'ı hezimete uğrattı. Yerine geçen oğlu Sultan Melikşah (1072-1092) ise Selçuklu hâkimiyetini Orta Asya'da Uygur bölgesinden batıda Akdeniz'e, kuzeyde Kıpçak, Kafkas ve Hazar sahalarından güneyde Arap yarımadasının güneyine kadar genişletti. Bütün bunlar artık, Hz. Peygambere atfedilen "*Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek hâkimiyet vardır.*"²⁶ sözünün vaki olduğunu veya en azından bu dönemdeki realitenin buna işaret ettiğini göstermektedir.

Buraya kadar kısaca söylemeye çalıştığımız şey, ortaçağda İrânlıların önce küçük gördükleri Müslüman Araplar tarafından ezilip geçilmesinin yarattığı şoktan kurtulduklarına inandıkları bir dönemde bu kez de Müslüman Türklerle boyun eğmek zorunda kalmalarından kaynaklanan şaşkınlıktır. İşte, İrân'da bu şaşkınlığa karşı ortaya çıkan dört farklı reaksiyonun birer temsilcisi addedilebilecek dört büyük şahsiyet Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm'ın biyografileri, bu yaşanmışlıkları anlamayı kolaylaştıran ortaçağ İrân'ının sembolleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Edebî Alanda Reaksiyon: Ebu'l-Kâsım Firdevsî (934 '?' - 1020)

"*Bununla (Şâhnâme) İrân milletini yeniden dirilttim.*"²⁷ Sözünün sahibi olan Şâhnâme nâzımının adı hakkında kaynaklarda Ahmed, Hasan ve Mansûr gibi birbirinden farklı isimler zikredilmiştir. Mahlasının Firdevsî, künyesinin Ebu'l-Kâsım ve lakabının da Fahreddin olduğunda ittifak vardır. Firdevsî İrân'ın Tûs şehrinin Tâberân nahiyesine bağlı Baj köyündendir. Tartışmalı olmakla birlikte 932 ile 940 yılları arasında doğduğu genel bir kabul görmektedir. Babası çiftlik sahibi orta halli bir dihan idi. Çocukluğu ve gençliğine dair bilinenlerin azlığına rağmen, hiç yoktan bu dönemde Zerdüşî rahiplerden Pehlevîce ve şiir yazacak kadar da Arapça tahsil ettiği anlaşılmaktadır.²⁸ Firdevsî'yi yaşadığı dönem itibari ile meşhur Şâhnâme'yi kaleme almaya sevk eden sâikler iki maddede özetleyebiliriz. Bunlardan ilki, Abbâsî hilafetinin siyasi otoritesinin zayıflamaya yüz tuttuğu IX.- X. asırlarda, siyasi başkaldırmalara paralel olarak daha önce İslam dininin esaslarına aykırı kabul edilen düşüncelerin bilhassa edebî ve tarihî alanda yeniden ele alınmaya başlandığı ve derlendiği bir çevrenin İrânlı hanedanların himayesinde artık mevcut olmasıdır. İkincisi ise X. asrın sona erdiği yılda Türklerin İrân'da yeni fâtiler olarak ortaya çıkması ile, üç dört asırlık bir mücadeleden sonra eski İrân kültür ve medeniyetine dair elde edilen bütün kazanımların tarihin derinliklerinde ebediyen yok olmaya mahkum olacağı endişesidir: "*Uyuyan yıldızım uyandı benim, / Beynimde çoğaldı düşüncelerim. / Anladım ki geldi sözün zamanı, / Şimdi diriltelim eski çağları.*"²⁹ Nitekim böyle bir eserin daha yazılmadan önce muhakkak bir bölge hâkimine atfedilmek üzere hazırlanması ve onun tarafından da himaye görmesi beklenirdi. Ancak Sâmânîler döneminde kaleme alınan eserin, bu sırada

Sultan Mahmûd hem üst seviyede Türklük bilincine sahip bir Türk hükümdarı hem de Sünnî İslam'ın müsamahasız bir savunucusuydu. Bununla birlikte Türk devlet geleneğine göre yetişmiş bir hükümdar olarak İrân'ın jeopolitik haklarına ve gerçeklerine sahip çıkmanın gerekliliğinin de farkında idi.

ülkenin İrân topraklarına el koymuş olan Gazneli Sultan Mahmûd'a atfedilmek zorunda kaldığı anlaşılıyor.

Sultan Mahmûd hem üst seviyede Türklük bilincine sahip bir Türk hükümdarı hem de Sünnî İslam'ın müsamahasız bir savunucusuydu. Bununla birlikte Türk devlet geleneğine göre yetişmiş bir hükümdar olarak İrân'ın jeopolitik haklarına ve gerçeklerine sahip çıkmanın gerekliliğinin de farkında idi. Bir rivayete göre Sultan Mahmûd seçkin ve gözde şairlerinden Unsurî'ye eski İrân padişahlarının tarihini manzum olarak yazması için teklifte bulundu.³⁰ Buradan anlaşılıyor ki, o vakte kadar eski İrân tarihi mensur olarak çoktan derlenmiş bulunuyordu. Nitekim Sâsânîlerin hükümdarı Nûşirevan İrân'ın bütün bölgelerinde geçmiş padişahlara ait halk arasındaki söylentileri yazdırıp kütüphanesine koydurtmuştu. Son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'in emri ile dihan Dânişver bu dağınık yazıları "*Hüdaynâme*" adı ile kitap hâlinde bir araya getirdi.

Müslüman Araplar İrân'ı feth edince Sad b. Vakkas eseri Hz. Ömer'e gönderdi. Hz. Ömer eseri merakla Pehlevîceden Arapçaya tercüme ettirmek istemiş ancak, Zerdüş'tün dinine dair konulara gelince bunun zararlı olacağı düşüncesi ile tercümeyi yarım bıraktırmıştır. Nihayet VIII. yüzyılın ikinci yarısında ihtida edenlerden İrânlı Abdullah ibn Mukaffa tarafından eserin tamamı Arapçaya tercüme edildi. Abbâsî hilafetinin otoritesine ilk karşı çıkanlardan Saffârî Yakub b. Leys (867-879), İrân'ın eski kahramanlarından Keşvat'ın soyundan gelen veziri Ebû Mansûr'a eserin yeni Farsçaya tercümesinin yapılmasını istedi. "*Şâhnâme*" adı ile yapılan itinalı tercüme İrân'da büyük bir rağbet gördü. Ardından eserin ilk manzum çalışması Sâmânîler döneminde Dakîkî tarafından yapıldı. Güştasb ve Ercasb'ın padişahlıklarına ait bin beyte yakın bir kısmını manzum hale dönüştürdüğü sırada öldürülünce eser tamamlanamadı. Eski İrân geleneklerini toplamak ve onları manzum olarak yazmak için gençliğinden beri çalışmakta olan Firdevsî, Dakîkî'nin bu eserinden haberdardı. Ayrıca Dânişver'in kitabını duymuştu. Bir dostu vasıtası ile kayb olduğu kaygısına düştüğü bu kitaba da ulaştı. Artık Firdevsî, *Şâhnâme*'yi Tûs hâkimi Ebû Mansûr'un himayesinde büyük bir iştiaikle yazmaya başladı. Ancak onun ölümünden sonra Gazne'ye gitmek zorunda kaldı. Bu sıralarda Sultan Mahmûd şairi Unsurî'ye yukarıdaki teklifi yaptığında, o da bu iş için en uygun kişi olarak Firdevsî'yi tavsiye etti. Bir şekilde Sultan'ın gözüne girmeyi başaran

Firdevsî, mensur İrân tarihini manzum hale dönüştürme görevini aldı. Ayrıca Sultan Mahmûd için esere methiyeler ilave etmeyi de kabul etti.³¹

Firdevsî'nin altmış bin beyitten oluşan Şâhnâme'si Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler ve Sâsânîler olmak üzere İrânlı hanedanların kronolojik sırası üzerine kurgulanmıştır. Muhtevası açısından değerlendirildiğinde İrân'a ait unsurları dünyadaki her şeyden üstün tutmak gibi millî ruhun kuvvetle ifade edilişi bakımlarından tarihi vakalar ile masallar arasındaki sahnede rol alan kahramanlık karakterleriyle tam bir mitolojik manzum eser niteliği taşıdığı söylenebilir. Var olan bir mensur metnin manzum hâle getirilmesi nedeniyle Firdevsî'nin kendi hayal ve tasavvuruna göre bina edilmemiş olan eserinin sanattan çok sabır ve emeğe dayalı bir manzum çalışma olarak övgüyü hak ettiği kabul edilmektedir.³² Muhtelif kaynaklardaki Firdevsî ile Sultan Mahmûd arasında geçen rivayetler doğru kabul edilirse, pek çok saray oyunlarından ve meşakkatlerden sonra yaşı seksene yaklaştığı sırada Şâhnâme'yi bitiren Firdevsî, nedimlerden Ayaz'ın eliyle eseri Sultan Mahmûd'a takdim etti. Her bir beytine bir dinar (altın) vaat etmiş olan Sultan, şaire filin taşıyabileceği kadar altın gönderilmesini emretti. Ancak bunu çok aşırı bir cömertlik olarak gören vezir, Sultan'ı ikna ederek, onun yerine keselere konmuş altmış bin dirhemi (gümüş) Ayaz vasıtası ile Firdevsî'ye yolladı. Firdevsî olanları Ayaz'dan öğrenince gelen paranın üçte birini (yirmi bin dirhem) Ayaz'a, üçte birini hamamcıya ve kalan üçte birini de kapısının önündeki bir şerbetçiye bir bardak şerbet karşılığı olarak verdi. Sonra Ayaz'a dönerek, gidip padişaha gördüklerini anlatmasını ve bunca emekle meydana getirilen bir eserin yanında paranın bir değeri olamayacağını söyledi.³³ Sultan'ı öven beyitlerin olduğu böyle bir eserin ödülünü, ne vezirin önlemeye cesaret etmesi ne de cömertliği meşhur Sultan Mahmûd'un vezirinin lafına bakarak bunu karşılıksız bırakması beklenir bir durum değildir. Gazneli Sultan Mahmûd'un, her ne kadar İrân'ın yeni hâkimi olarak kendi övülmüş ve devrin gözden düşmüş mağlup Sâmânî ailesi eserde hiç

Firdevsî'nin altmış bin beyitten oluşan Şâhnâme'si Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler ve Sâsânîler olmak üzere İrânlı hanedanların kronolojik sırası üzerine kurgulanmıştır. Muhtevası açısından değerlendirildiğinde İrân'a ait unsurları dünyadaki her şeyden üstün tutmak gibi millî ruhun kuvvetle ifade edilişi bakımlarından tarihi vakalar ile masallar arasındaki sahnede rol alan kahramanlık karakterleriyle tam bir mitolojik manzum eser niteliği taşıdığı söylenebilir.

bahis konusu edilmemiş olsa da iki sebepten ötürü Firdevsî'ye ve Şâhnâme'ye mesafeli bir tavır sergilediği düşünülebilir. Bunlardan ilki, bir Karluk Türkü olan Sultan Mahmûd'un cedit ve dönemin en eski meşru görülen hanedanı olan ve hatta ordusu Karluklardan müteşekkil olan Turan hakanı Afrasyab'ın, İrânlı hükümdarlar karşısında itibarsızlaştırılmaya çalışılmasıdır.

Diğeri ise şüphesiz, Firdevsî'nin Sultan Mahmûd'un rakibi Şî Rüstem ibn Fahu'd-Devle'ye eserdeki Rüstem ve İsfendiyar parçasını göndererek, ondan bin altın ödül almasıdır. Bu, Sultan'ın Şiâ'ya iyi bakmadığını bilen Gazne sarayındaki Firdevsî'nin muhalifleri tarafından kullanılmış, hatta onunun Şî ve râfizî olduğuna kanıt gösterilmişti.³⁴

Sözün kısası Gazne'yi terk etmek zorunda kalan Firdevsî, önce Herat'a, oradan da Mazenderan'da Gürgân'a gitti. Burada Kâvus, onu iyi karşıladı ancak bir müddet sonra Gazne'deki macerasını öğrenince, Sultan Mahmûd'dan çekinerek onu hediyelerle birlikte bölgesinden çıkardı. Firdevsî, Bağdad'da Abbâsî halifesinin gözüne girmeyi başardı, fakat Sultan Mahmûd'un tehdidi ve ısrarlı takibi nedeni ile oradan da ayrılarak Kuhistan'a geldi. Burada umduğu parayı alamadığı için Sultan Mahmûd aleyhine yazmış olduğu bin beyitlik hicviyeyi Kuhistan hâkimine yok etmesi için sattı. O da Sultan ile Firdevsî'nin arasını düzeltti. Ardından gönül rahatlığı ile memleketi Tûs'a döndü. Çok geçmemişti ki, bir gün kırdı dolaşırken bir çocuğun kendi hicviyesinden "Eğer Padişah soyca padişah olsaydı, benim başıma altından bir taç giydirirdi." beytini okuduğunu duyduğu esnada yere düşerek vefat etti (1020).

Bürokratik Vesayetle Reaksiyon: Nizâmü'l-Mülk (1018 - 1092)

Nizâmü'l-Mülk'ün "Türk emîrlerinin hâcelerin (bürokrat-ulema) lakaplarını (el-mülk) kendilerine takmaları asla adet olmamıştır."³⁵ sözü, onun Selçuklu devletinde kazandığı mevki ve güvene binaen devletin sahibi Türkler ile onların tâbisi İrânlılar arasında devletin yönetimine dair zihninde oluşan bölüşümü ifade eden güzel bir örnektir. Selçuklular İrân'dan Gaznelileri çıkardılar, ancak İrân'ın doğusunda Horasan'da kurdukları yeni devletin bürokrasisini teşkil ederken Gaznelilerin bakiyelerinden yararlandılar. Zira, onlar da Gazneliler gibi kendilerini Sünnî İslam'ın doğudaki temsilcileri olarak görüyorlardı. Nizâmü'l-Mülk bunu şöyle ifade etmektedir: "Sultan Mahmûd ve Sultan Mesûd, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan zamanlarında hiçbir Zerdüşînin, Hıristiyanın, Râfizînin sahraya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kedhüdaları, memurları ve zanaatkarları temiz Hanefî veya Şâfi mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu."³⁶ Bu nedenledir ki, Gaznelilerin Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin hizmetinde bulunan Şâfi mezhebine mensup Nizâmü'l-Mülk'ün, Dandanakan savaşından sonra da Selçukluların hizmetinde çalışmasında bir beis görülmemiştir.

Nizâmü'l-Mülk'ün künyesi Ebû Ali, adı Hasan olup, 10 Nisan 1018'de Tûs'un Nûkân şehrinde doğdu. Babası Ali, burada bulunan Dihkan Ali b. İshak'ın yanında çalışan servet sahibi bir kişi idi. Hasan, İslamî ilimlerde olduğu kadar edebiyat sahasında da iyi bir eğitim aldı. Selçuklu sultanı Tuğrul, 1040 yılında devleti idarî anlamda taksim ederek, Merv merkez olmak üzere ülkenin doğu vilayetlerini melik sıfatı ile Çağrı Bey'e verdi. Çağrı Bey de güney doğuda Belh vilayetini aldıktan sonra buraya oğlu Alp Arslan'ı gönderdi. Genç Hasan da onun vezirlerinden Ebû Ali b. Şadan'ın emrinde kâtip olarak çalıştı ve ardından Çağrı Bey'in veziri oldu. Çağrı Bey 1060 yılında vefat edip yerine Alp Arslan geçince, yine aynı görevde devam etti. Alp Arslan'ın 1063 yılında Sultan Tuğrul'un vefatı üzerine Selçuklu tahtına çıkması ile talihi iyiden iyiye açıldı. Zira Alp Arslan taht mücadelesine giriştiğinde Rey'de bulunan Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündurî tereddüt gösterip, önce Süleymân'ı tahta çıkarmış, ama bir taraftan Alp Arslan'ı destekleyenlerin tepkisi, diğer taraftan da taht iddiacısı Kutalmış'ın Rey'i kuşatması üzerine bu kez Alp Arslan'a meylederek, ondan acil yardım talebinde bulunmuştu. Bu şartlarda veziri Hasan'ın teşvik ettiği Alp Arslan, Kutalmış'ı mağlup ederek devlete hâkim olunca, ilk işlerinden biri vezir Amîdü'l-Mülk Kündurî'yi azletmek ve yerine vezaret makamına Hasan'ı tayin etmek oldu. Abbâsî halifesi de Hasan'a "Nizâmü'l-Mülk" lakabı verdi ve zamanla Ebû Ali Hasan Tûsî tam adı yerine sadece "Nizâmü'l-Mülk" adıyla anılır oldu.³⁷

Amîdü'l-Mülk Kündurî'nin görevinden alınıp, hapsedilerek öldürülmesinde Nizâmü'l-Mülk'ün de payı vardı ve bu olayın Selçuklular ve İrân açısından oldukça önemli sonuçları oldu. Amîdü'l-Mülk Kündurî amelde Hanefî, itikatta ise Mutezile mezhebine sıkı sıkıya bağlı biri idi. Buna karşın Nizâmü'l-Mülk amelde Şâfiî ve itikatta Eşârî mezhebine mensuptu.³⁸ İslam'da mezheplerin ortaya çıkışının ana sebebinin dinî ihtilaflardan değil, siyasî ihtilaflardan kaynaklandığı

Sünnî İslam'ın Hanefî-Maturîdî kolunun en güçlü olduğu Mâverâünnehr'de Sâmânîler vasıtası ile İslam'a giren Selçuklular, bu mezhebin sıkı taraftarları oldular. Samânîlerden sonra aynı inancın savunucuları ve vârisleri olan Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'ın tedrisinden geçen Selçuklular, Mâver-âünnehr'den ayrılıp Horasan'a geçtiklerinde devletlerini kurdular ve bu inançlarını İrân'da da sürdürdüler.

umumiyetle kabul edilen bir görüştür. Siyasî yollar ayrıldıkça, buna dayanak teşkil eden fikhî veya itikâdî hükümlerde de aynı oranda kararlar farklılaşıyordu. Bu durum, Sünnî İslam ile Şîî İslam arasındaki kesin ayrışmayı ifade ettiği kadar, onların kendi içinde de yeni fırkaların çıkmasına mani olmuyordu. İşleyişi İslam hukukuna göre olan devlet hangi mezhebi benimsemiş ise o mezhep, hem devlet hem de toplum üzerinde büyük bir etkiye sahip oluyordu. Ayrıca bundan kaynaklı menfaatlerden yararlanarak, daha geniş sahalara ve kitlelere nüfuz edebiliyordu. Dolayısı ile hâkim vaziyetteki mezhep, ister kendi içinde bulunduğu dairedeki isterse karşı dairedeki diğer mezhepler olsun onlara karşı bu menfaatleri tekelinde tutmak adına genellikle mesafeli bazen de katı bir tutum içine girebiliyordu. İşte tam bu nokta, Sünnî İslam'ın iki büyük ekolü Hanefî ve Şâfiî mezhebinin bürokrasi alanındaki iki tutucu temsilcisi Amîdü'l-Mülk Kündurî ile Nizâmü'l-Mülk arasındaki rekabetin de kaynağını teşkil ediyordu.

Sünnî İslam'ın Hanefî-Maturîdî kolunun en güçlü olduğu Mâverâünnehr'de Sâ mânîler vasıtası ile İslam'a giren Selçuklular, bu mezhebin sıkı taraftarları oldular. Samânîlerden sonra aynı inancın savunucuları ve vârisleri olan Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'ın tedrisinden geçen Selçuklular, Mâverâünnehr'den ayrılıp Horasan'a geçtiklerinde devletlerini kurdular ve bu inançlarını İrân'da da sürdürdüler. Dolayısı ile şimdi Sultân Alp Arslan'ın Hanefî Amîdü'l-Mülk Kündurî'nin yerine hizmetlerini gördüğü Şâfiî Nizâmü'l-Mülk'ü Selçuklu vezaretine tayin etmesi ve özellikle de Şâfiî ekole göre öğrenci yetiştiren Nizâmîye medreselerinin yaygınlaşması ile birlikte devlet bürokrasisinde onların hâkim unsur olarak ortaya çıkmalarını sağladı. Diğer yandan Türk etkisindeki Mâverâünnehr'den İrân vilayetlerine hâsıl olan Hanefî memur veya bürokrat ihracının önüne geçilmiş oldu. Buhara'daki Hanefî taraftarlarının reisliği makamı karşısında Horasan'da Şâfiî mezhebinin mensuplarının reisliği makamı ihdas edildi.³⁹ Şu hâlde, Selçuklu hanedanı boyutunda olmasa da devlet boyutunda Nizâmü'l-Mülk ve Şâfiî mezhebi merkezinde Selçukluların Mâverâünnehr köklerinden ayrılarak İrânlaşma sürecine dâhil edildiği ve en azından bürokraside eski İrân devlet kültür ve geleneklerinin yeniden ihya etme gayretine girildiği sonucuna varılabilir.

Zira Alp Arslan'dan sonra Melikşah döneminde de makamını koruyan ve hayatının sonlarına doğru tamamladığı meşhur eseri *Siyâset-Nâme*'de devlet işlerinin yolunda gitmesi için yaptığı tavsiyelerde İslam öncesi eski İrân sülalelerine sıklıkla atıflar yaparak, onları yücelten Nizâmü'l-Mülk, akrabalarını, yakın çevresini ve taraftarlarını üst makamlara doldurarak, adeta devlete ortak olmuştu. Bu güce Selçuklu ailesine ve raiyyet-i has yani Türkmenlere gösterdiği hizmet ve hürmet ile ulaşan Vezir, artan muhalefet ve şikâyetler karşısında Sultan Melikşah'ın "*Hükümdarlıkta bana ortak mısın? İster misin ki elindeki divit ile başındaki sarığı alayım.*" tehditlerine, "*Bilmez misin ki ben devletin ortağım. Bu divit ile sarık senin taç ve tahtına öyle bağlıdır ki, onlar giderse senin tacın da kalmaz tahtın da.*"⁴⁰ şeklinde aynı üslupla cevap verdi.⁴¹

Nizâmü'l-Mülk'ün gerek yaşı itibarı ile gerekse muhaliflerin baskısı nedeniyle bu şartlarda daha fazla görevini sürdürmesi beklenemezdi. Bunu kendisi de bildiğinden bütün endişesi kendisinden sonra çocuklarının hukukunun korunması idi. Nitekim çok geçmeden, Sultan Melikşah ile birlikte Bağdad'a giderken yol üzerinde Nihavend'de Bâtûnî Hasan Sabbâh'ın fedailerinden biri tarafından öldürüldü (14 Ekim 1092).⁴² Sonuç olarak, Nizâmü'l-Mülk'ün İrân'ın yeni fatihlerine karşı verdiği reaksiyonu, onlarla olan mezhebi yakınlığı dolayısı ile uzlaşma, başarılı hizmetleri karşılığında Türklere telkin ettiği güven ortamında onları Orta Asya kökenlerinden ayrıştırarak İrânlı bürokratların nüfuzu vasıtası ile İrânlılaştırma ve eski İrân devlet geleneğini pratiğe dökerek ihya etme çabası şeklinde özetlemek mümkündür.

Terör Faaliyeti ile Reaksiyon: Hasan Sabbâh (1053 - 1124)

Sultan Alp Arslan, Türk emirlerinden Erdem'in Bâtûnî mezhebinden Hurdâbe'ye kâtiplik görevi verdiğini öğrenince şöyle der: *"Ben defalarca sizlere söylemişim ki, sizler Horasanlı ve Maverâünnehrli Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız. Irak halkı çoğunlukla kötü mezhepli, kötü dinli ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki düşmanlık ve ihtilaf bugüne ait değildir. Azîz ve Celîl olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Azîz ve Celîl Allah'ın lütfu ile Türkler temiz dinlidirler. Deylemliler hevâ, bidat ve kötü mezheplidirler. Türkler karşısında aciz kaldıklarında itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık olursa, onlar kuvvet kazanır... Türkleri helak etmeye çalışırlar. Sen Türk'sün ve Horasan ordusundansın. Senin kethüdaların ve hizmetkârların hep Horasanlı olması gerekir."*⁴³ Dağlık kuzeybatı İrân'da İslam'ı son kabul eden bölge olan ve Şîî ve onun kolu İsmâîlî propagandalarından çok etkilenmiş bulunan Deylem, *"Ne yazık! Eğer kendime iki taraftar bulursam, bu memleketin (Selçuklu ülkesinin) altını üstüne getiririm."*⁴⁴ diyen Hasan Sabbâh'ın o taraftarları bulabileceği en müsait bölgeydi. Bunu söylediği yer, İsfahan'da Bâtûnî Reis Ebu'l-Fazl'ın eviydi. Ebu'l-Fazl onun

Zira Alp Arslan'dan sonra Melikşah döneminde de makamını koruyan ve hayatının sonlarına doğru tamamladığı meşhur eseri Siyâset-Nâme'de devlet işlerinin yolunda gitmesi için yaptığı tavsiyelerde İslam öncesi eski İrân sülalelerine sıklıkla atıflar yaparak, onları yücelten Nizâmü'l-Mülk, akrabalarını, yakın çevresini ve taraftarlarını üst makamlara doldurarak, adeta devlete ortak olmuştu.

"Hükümdarlıkta bana ortak mısın? İster misin ki elindeki divit ile başındaki sarığı alayım." tehditlerine, "Bilmez misin ki ben devletin ortağıyım. Bu divit ile sarık senin taç ve tahtına öyle bağlıdır ki, onlar giderse senin tacın da kalmaz tahtın da."⁴⁰ şeklinde aynı üslupla cevap verdi.

gibi akıllı bir kimsenin böyle ucuz bir laf etmesini beklemiyordu.

"Bu adam, Mısır'dan Kaşgar'a kadar olan yerlerde adına hutbe okunan ve para (sikke) basılan, bayrağının altında binlerce süvari ve piyade bulunan ve bir işareti ile dünyayı altüst edebilecek güçte bir padişahın (Sultan Melikşah'ın) ülkesini iki kişiyle nasıl olur da ortadan kaldırır?"⁴⁵ diye kendi kendine düşündü. Onun ruhî bir bunalımda yahut akıl hastalığına yakalanmış olduğunu zannederek, gizliden gizliye onu tedaviye çalıştı.

Ufkunu ve hayallerini makamı ne olursa olsun devrinin sıradan insanların hatta kendi eşi ve çocuklarının dahi anlayamayacağı Hasan Sabbâh, İrân'da Arap fetih merkezlerinin ilklerinden ve Şiâ'nın On İki İmam mezhebinin kalelerinden biri olan Kum şehrinde XI. asrın ortalarında (1047 yahut 1053 yılında) doğdu. Tam adı ve şeceresi el-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Cafer b. Hüseyin b. Muhammed es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî şeklindedir. Babası Ali b. Muhammed İmâmiyye Şiâ'sının önde gelen kişilerindendi. Babası ile Rey'e yerleşen Hasan iyi bir eğitim aldı. İslamî ilimler ve felsefede iyi yetişti. On yedi yaşına kadar On İki

İmam inancına bağlı kaldı. Bu arada Rey'de tanıştığı ve münazaralar yaptığı Şiâ'nın İsmâilî kolundan Fâtûmî dâîsi Emîre Zarrâb'dan bir hayli etkilenecek, İsmâiliyye mezhebine intisap etti.⁴⁶ 1072 Yılında Rey'e gelen Irak bölgesi baş dâîsi İbn Attâş, onun kabiliyeti anlayıp, Fâtûmî halifesi Mustansır Billah'ın yanına Mısır'a gitmesini ve esrar-ı ilahiyeyi öğrenmesini tavsiye etti. Bu sırada Selçuklular tarafından sıkı bir şekilde takip edilen Hasan Sabbâh, casuslukla suçlanıp tutuklanacağı endişesi taşıdığı için, yapılan tavsiyeyi dikkate alarak Mısır'a kaçtı. Muhtelif bölge ve şehirlere uğradıktan sonra 1078 yılında Mısır'da Fâtûmîlerin başkenti Kâhire'de baş dâî Dâvûd tarafından karşılandı. Mustansır Billah onu hüccet (vekil) seçti ve İrân'da kendi adına davette bulunmaya memur etti. Ancak Hasan Sabbâh bir müddet sonra kendini Mısır'ın iç siyasi-dini çekişmelerinin içinde buldu. Fâtûmî halifesi Mustansır Billah henüz daha sağlığında iken yerine oğlu Nizâr'ın geçmesi için onu veliyaht ilan etti. Ordu komutanı Bedru'l-Cemâlî ise Halife'nin küçük diğer oğlu Mustalî'ye meyletti. Hasan Sabbâh, veliyaht Nizâr'ı desteklediği için devlete hâkim olan Bedru'l-Cemâlî tarafından ülkeden atıldı. Maceralı uzun bir yolculuktan sonra 1081 yılında İrân'a dönerek İsfahan'a geldi.⁴⁷ Dokuz yıl boyunca bütün İrân'ı dolaşarak Bâtûnîliğin

propagasını yaparken, bir taraftan da davasına karargâh olacak güvenli bir yer arıyordu. Sonunda Deylem'de Elburz dağ çemberinin tam ortasında Rûdbâr vadisinde yüksek bir kayanın zirvesinde iki bin metre rakımda kurulmuş olan Alamut kalesinde karar kıldı. En son 860 yılında Alevî reisi Hasan b. Zeyd tarafından yeniden imar ettirilmiş olan kale, Deylem dilinde "Alamut" veya "Aluh Amût" yani "kartalın dersi" anlamına gelmekte olup, sonradan bu dilden yapılan çevirilerde "*kartal yuvası*" manası ile karşılık bulmuştur. Hasan Sabbâh kaleyi içerden ele geçirmek için hazırladığı plan gereğince, dâîilerinden bazılarını önce kale etrafındaki köylere yerleştirdi. Ahâlinin onlara katılması ile kale hakimi de onlara dâhil oldu. Şartların olgunlaştığını düşünen Hasan Sabbâh, gizlice Kazvîn'den gelerek adamları tarafından kaleye alındı. Nihayet kendini ifşa ederek, Alamut kalesini zapt etti ve burayı Bâtınî faaliyetinin merkezi haline dönüştürdü. Daha açıkçası Alamut'ta yani kendi ifadesi ile "*Beldetü'lîkbâl*"de İsmâîlî devletini kurdu (4 Eylül 1090).⁴⁸ Hâlâ bağlı bulunduğu Mısır'daki Fâtımî halifesi Mustansır'ın 1094 yılında ölümünden sonra yerine ordu komutanı Bedru'l-Cemâlî'nin desteklediği oğlu Mustalî geçince, O da halifenin diğer oğlu Nizâr'ı destekledi. Böylece İsmâliyye mezhebi Müstaliyye ve Nizârîyye adıyla ikiye ayrıldı.

Hasan Sabbâh da "*daşvetü'l-kadîme*" (eski davet)'yi terk ederek "*daşvetü'l-cedîde*" (yeni davet) adıyla anılan Nizârî yorumunun temsilcisi olarak Nizârî-İsmâîlî devletinin yönünü İrân olarak belirledi ve Fâtımîler ile ilişkisini sonlandırdı.⁴⁹

Hasan Sabbâh artık bütün mesaisini İrân'a harcaıabilirdi. Onun bundan sonra izlediği politika, Deylem ve çevresindeki kaleler başta olmak üzere İrân'ın içlerine doğru stratejik dağlık yerlerdeki kaleleri ele geçirmek veya bu bölgelerde yeni kaleler inşa etmek ve böylece bu korunaklı merkezlerden Bâtınî inancının propagandasını

Sultan Alp Arslan, Türk emirlerinden Erdem'in Bâtınî mezhebinden Hurdâbe'ye kâtiplik görevi verdiğini öğrenince şöyle der: "Ben defalarca sizlere söylemişim ki, sizler Horasanlı ve Maveraünnehrlî Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız. Irak halkı çoğunlukla kötü mezhepli, kötü dinli ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki düşmanlık ve ihtilaf bugüne ait değildir. Azîz ve Celîl olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Azîz ve Celîl Allah'ın lütfu ile Türkler temiz dinlidirler. Deylemliler hevâ, bidat ve kötü mezheplidirler. Türkler karşısında aciz kaldıklarında itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık olursa, onlar kuvvet kazanır... Türkleri helak etmeye çalışırlar. Sen Türk'sün ve Horasan ordusundansın. Senin kethüdaıların ve hizmetkâıların hep Horasanlı olması gerekir.

yaparak, İrân halkını kendine kazanmak şeklinde kısaca izah etmek mümkündür. Hasan Sabbâh bu amaçlarına ulaşmak ve mevcut sosyal ve siyasal düzeni çökertmek için “fidâî” denilen müritlerinden bir “fidâiyye” teşkilatı kurdu. Kendisi dindar bir şahsiyet olmasına rağmen, fedailerini haşîş (esrar) kullanmaya alıştıranak, daha dünyada iken onlara cennet vaat ediyor ve onları her türlü emrini yapmaya hazır eli bıçaklı caniler haline dönüştürüyordu.⁵⁰ Bu nedenle rakipleri ve bilhassa Fâtımî İsmâîlîleri onların ideolojisini kötülelemek için “haşîşiyye” ismini kullanmaya başlamış, bağlılarına da “haşşâş”, “haşîş”, “haşîşî” “haşîşîn” veya “haşîşiyyûn” yani “haşîşîler” demişlerdir. Sonraki asırlarda işledikleri cinayetlerin ünü Batı’da o kadar tesirli olmuştur ki, “haşîşîn” ismi, “assassin” yani suikastçı, gizli katil manasında dillerindeki yerini almıştır. Hiyerarşinin en alt tabakasındaki cahil zümre olan “fidâîler” için imamın veya hüccetin rehberliği kâfiydi. “Refik”, yol arkadaşı anlamında bütün örgüt üyelerinin bir birbirleri için kullandığı bir tabirdi. Hiyerarşinin bir üst tabakasında davete icabet eden “müstecibler” yer alıyordu. Daha yukarda “dâîler” bulunuyordu. Onlar genellikle müderris ve vaiz gibi eğitilmiş kişiler olup davete çağrı ve vaaz işini üstlenenlerdi. En üstte ise “hüccet” yani imamın ortadan kaybolmasından sonra zamanın gizli imamı hakkında bilgi kaynağı, geçmişin ve geleceğin açık imamları arasındaki canlı bağ olarak, “baş dâî” ve devlet reisi Hasan Sabbâh vardı.⁵¹ Hazar denizinin güneyinde Deylem dağ silsilelerinde yer alan Rûdbâr ve doğu Kuhistan şehir ve kalelerini kısa sürede ele geçiren Hasan Sabbâh, İrân’ın güneyine doğru Huzistan ve Fars bölgelerindeki bazı kalelerde hâkimiyet sağladı. Bu başarıları çoğu kez propaganda hileleri ile mevcut düzenden rahatsızlık duyan gayri memnunları kazanarak elde etti. Aksi durumlarda fedailerinden yararlanarak, birçok din ve devlet adamını kendilerine has metotlarla ortadan kaldırma veya susturma yoluna başvurdu.⁵²

İrân’da büyük merkezlere doğru hissedilmeye başlayan dâîlerin propagandaları, Selçukluları kendilerini bekleyen tehlikeye karşı uyandırdı. O sırada Sâve’de davete katılmayı reddeden bir müezzin, fedailer tarafından öldürülen ilk kurban oldu. Nizârî-İsmâîlî bir marangoz olan elebaşı, Nizâmü’l-Mülk’ün emri ile idam ettirildi.⁵³ Üstelik Selçuklular bununla da yetinmeyerek, önce Yorun Taş, sonra da Emîr Arslan Taş komutasında bir orduyu Alamut’u kuşatmak üzere gönderdi. Ancak Hasan Sabbâh’ın cevabı gecikmedi. Bu sırada Sultan Melikşah ile birlikte Isfahan’dan Bağdad’a gitmekte olan Nizâmül-Mülk, Nihâvend yakınlarında Suhne adlı köyde konakladığında iftardan sonra mahfesinin içinde harem otağına giderken, şfaat ve yardım isteyen bir pozisyonda yaklaşan Ebû Tâhir Arrânî adında bir fedai tarafından şehit edildi (14 Ekim 1092).⁵⁴ Bu onların en üst seviyede bir devlet adamını katlettikleri ilk cinayet oldu. Cinayetin fâili olay yerinde derhal öldürüldü.

Fakat kim tarafından öldürtüldüğü tartışmalı bir konu olarak kaldı. Zira Selçuklu bürokrasisindeki iktidar mücadeleleri hat safhadaydı. Terken Hatun,

hizmetindeki Tâcü'l-Mülk'ü ihtiyar vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yerine vezaret makamına getirmek için büyük çaba sarf ediyordu. Diğer taraftan Bağdad'da hilafete yönelik planları sebebiyle Halife ile de ilişkiler bozuldu. Bu iktidar kavgaları Sultan ve vezirin arasını birbirlerini tehdit edecek kadar bir hayli germiştir. Dolayısı ile İrân millî hislerinin Şîî tezahüründe bir hain olarak görülen Nizâmü'l-Mülk'ün öldürtülmesinde, Hasan Sabbâh'dan başka Terken Hatun, Tâcü'l-Mülk ve Sultan Melikşah da kaynakların şüpheli listesinde yer almaktadır. Hasan Sabbâh ile Sultan Melikşah arasındaki mektuplaşmalardan bahsedilmektedir.⁵⁵ Şayet bu doğru ise, Hasan Sabbâh'ın teşkilatı, terör örgütlerinin doğası gereği, daha ilk ciddi eyleminden itibaren devrin iktidar güçleri tarafından kullanılmaya başlanılmış oluyordu. Aradan birkaç ay geçmedi ki, Sultan Melikşah Bağdad'da bir av merasiminde yediği etten dolayı şüpheli bir şekilde hayata gözlerini kapadı. Selçuklu hanedanının üyeleri arasındaki bitmeyen taht kavgaları ülkenin bir ucundan öbür ucuna kadar her yerde kargaşalığı sebep oldu. 1097 yılında Haçlı ordularının Anadolu üzerinden geçerek Orta Doğu'da bir güç olarak ortaya çıkması, işleri daha da karmaşık hale getirdi. Bu şartlar, Hasan Sabbâh'ın sağlam bir şekilde İrân'a yerleşmesi ve hâkimiyet alanını genişletmesi için gerekli ortamı sağlıyordu. Şair bunu şöyle ifade ediyor: *"Ey tarlakuşu! Bu geniş ve bereketli yer sana açık. Orada yumurtla ve huzur içinde öt."*⁵⁶

Sultan Berkyaruk (1092-1104) ve Sultan Muhammed Tapar (1104-1118) dönemlerinde Hasan Sabbâh'ın adamları yani Hâşîşîler devletin kurumlarına iyiden iyiye sızmaya başladı. Hatta kendilerine düşman birini vezir tayin ettiği için Sultan Berkyaruk'a saldırarak onu yaraladılar. Ordunun içine sızarak nüfuzlarını arttırdıklarından artık komutanlar zırh giymeden evden çıkamaz oldular. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, harekete geçerek pek çok Hâşîşîyi öldürdü. Kuhistan'a gönderdiği Emîr Bozkuş, rüşvetle satın alındıysa da Fars ve Huzistan'da Emîr Çavlı onardan pek çoğunu öldürdü ve mallarına el koydu. Yine de Hasân Sabbâh'ın fedailerinin işlediği cinayetlerin önüne geçilemiyordu. Bu arada Isfahan müftüsü ve kadısı ile Beyhak valisi fedailerin kurbanı oldu.⁵⁷ Fakat Sultan Berkyaruk'un vefatı ile yerine geçen Sultan Muhammed Tapar, Hasân Sabbâh ile mücadeleyi kâfirler üzerine yapılacak gazadan üstün tutuyordu. İlk seferini Şahdiz Kalesi üzerine yaptı ve kaleyi zapt ederek, kale hakimi Haşîşî Reis Ahmed b. Abdu'l-Melik b. Attâş'ı yakaladı. İbn Attâş sokaklarda dolaştırıldıktan sonra feci şekilde öldürüldü. Diğer taraftan Sultan Muhammed Tapar, veziri Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk'ü 1109 yılında Alamut'a gönderdi. Zira vezirin babasından sonra kardeşi Fahru'l-Mülk de bir yıl önce Nişâbur'da Haşîşîlerin kılıcı altında can vermişti. Ancak sefer kış nedeni ile sonuçsuz kaldı. Bununla birlikte Alamut etrafı sürekli olarak kontrol altında tutularak Hasan Sâbbâh yıpratılmaya ve zayıf duruma düşürülmeye çalışıldı. Nihayet, Sultan Muhammed Tapar Alamut'u ve Hasan Sabbâh'ı ele geçirme zamanın geldiğine kanat getirdi ve 1117 yılında Emîr Anuş

Tegin Şîrgîr'in emrine büyük bir ordu verdi. Karaca, İlkavşut ve Bozan gibi birçok Selçuklu emiri bizzat bu sefere katıldı. Emîr Anuş Tegin Şîrgîr kaleyi kuşattı. Hasan Sabbâh ve adamları açlıktan perişan oldular. Kale alınmak üzereydi ki, Sultan Muhammed Tapar'ın İsfahan'da hastalanarak vefat ettiği haberi geldi (1118). Gizli bir Hâşîşî olduğundan şüphelenilen Selçuklu veziri Nâsır ibn Ali ed-Dergüzîni bunu fırsat bilerek, kaleyi almaya hazırlanan Emîr Anuş Tegin Şîrgîr'e geri çekilme emri verdi.⁵⁸ Selçukluların son büyük hakanı Sultan Sencer (1118-1156) Haşîşîlerle mücadelede aynı kararlılığı devam ettiremedi.

Bölgede kabullenilmiş bir denge unsuru haline dönüşen Hasan Sabbâh da işlediği cinayetlerin yoğunluğunu düşürdü ve mevcut durumunu güçlendirmek ile meşgul oldu. Rivayete göre Sultan Sencer'in Nizârî-İsmâîlî bağımsızlığı karşısında gösterdiği hoşgörünün sebebi şuydu: *"Zor durumda kalan Hasan Sabbâh, barış için Sultan Sencer'e birkaç defa elçi gönderdiyse de Sultan kabul etmedi. Normal yollardan amacına ulaşamayan Hasan Sabbâh, hile yoluna başvurdu. Kendisini Sultan'ın yanında savunmaları için onun yakınlarından bir grubu vaatlerle aldattı. Sultan'ın hademelerinden birine parayla birlikte bir bıçak gönderdi. Hizmetçi (cariye), Sultan gece kendinden geçmiş olarak uyuduğu vakit, bıçağı yatağının karşısında bir yere koydu. Sultan sabah kalkıp o bıçağı orada görünce endişelenmeye başladı. Sultan bu işi araştırması için gizlice bir adam görevlendirdi. O sırada Hasan Sabbâh, Sultan'a bir elçi göndererek, 'Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan o bıçağı, Sultan'ın yumuşak göğsüne saplatırdım.' dedi."*⁵⁹

Hasan Sabbâh Mayıs 1124'de hastalandı. Geride davasını emanet edeceği bir oğlu kalmamıştı. İki oğlundan birini içki içtiği için, diğerini de dâî Hüseyin Kâinî cinayetinde rolü olduğu iddiası ile öldürmüştü. Alamut'un sekiz yıl boyunca kuşatıldığı zor dönemde iki kızı ile karısını Girdkuh kalesine Reis Muzaffer'e göndermiş ve ona şu talimatı vermişti: *"Davamıza yardımcı olmaları için bu kadınlara ip eğirt. Ancak o işi yaparlarsa, onlara ücret öde."*⁶⁰ Onun amacı davası idi, çocuklarına iyi bir gelecek hazırlamak değildi. Öleceğini hissederek, yirmi yıldır Lemeser'i yöneten Buzurg Ümid'i veliaht tayin etti ve 23 Mayıs 1124 tarihinde öldü.⁶¹ Son olarak, burada Hasan Sabbâh'ın mücadelesinin sadece siyasi alanı ihtiva etmediğini, dini-fikri yönün de olduğunu ve buna karşı Selçukluların, İmam Gazzâlî (1058-1111) gibi sembol Sünnî âlimler ile Sünnî medreseleri İrân'da süratle yaygınlaştırarak cevap verdiklerini belirtmek gerekir.

Pesimist Bakışla Reaksiyon: Ömer Hayyâm (1039 ve 1048 ? – ? 1123 ve 1132)

*"Bu dünya, sırrını söylemez kimseye / Bin Mahmûd'u, bin Ayaz'ı serdi yere / Şarap iç, dünyaya gelinmez iki kez / Bir kez giden bir daha gelmez geriye"*⁶² dörtlüğünün sahibi şair Ömer Hayyâm, beyitleri için beklediği ödülü bulamadan göçüp giden Firdevsî'yi arkasından teselli eder gibidir. Öte taraftan, *"İç, şarap iç, Mahmûd olmak budur / Çalgı dinle, Davud olmak budur / Geçmiş, geleceği düşünme / Gününü gün et,*

*yaşamak budur*⁶³ diyerek, sanki çağdaşı Nizâmü'l-Mülk ve Hasan Sabbâh'a dünya saltanatı peşinde bunca dert çekip, boşuna ömür tüketmemeyi tavsiye etmektedir. İrân'ın geleneklerine de yüz çevirmektedir: *"Behram'ın şarap içtiği orman köşkünde / Bir tilki yavrulmuş, bir ceylan keyfinde / Ömrünce yaban eşeği avlamış Behram / Mezar da Behram'ı avlamış günün birinde"* İrân'ın tüm yaşanmışlarına ve devrinde yaşamakta olanlarına adeta tasavvufî-felsefî bir kapıdan yaklaşmayı tercih eden Ömer Hayyâm, Horasan'ın başkenti Nîşâbûr'da doğdu. Ne zaman doğduğu tartışmalı olup, 1025-1050 veya 1039-1048 yılları arasında bir tarihte doğduğu tahmin edilmektedir.⁶⁴ Tam adı Ebu'l-Feth (Ebu'l-Hafs?) Ömer b. İbrâhîm el-Hayyâmî, mahlası ise sadece Hayyâm (çadırıcı)'dır. "İmâm" ve "Hüccetü'l-Hakk" unvanlarına erişecek kadar İslamî ilimlere vâkıf olan Ömer Hayyâm, aynı zamanda devrin en önemli riyaziyyât bilginleri arasında yerini aldı.

Nitekim Ömer Hayyâm'ın genelde matematiğin, özelde analitik geometrinin gelişimi, sayılar kuramı Öklid ve cebir alanındaki araştırma ve eserleri dahi Doğu'da ve Batı'da uzun zaman aşılamadığı bilinmektedir.⁶⁵ Bu nedenden dolayı, Ömer Hayyâm, Sultan Melikşah'ın özel ilgisine mazhar oldu. Sultan ona rasat aletleri satın alabilmesi için yüklü miktarda para gönderdi. Zira, Sultan Melikşah adına yapılan rasathane heyetinde Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn b. en-Necîb el-Vâsîfî gibi bilginlerin arasında Ömer Hayyâm da vardı (1074). Heyet, Melikşah'ın Celâlî'd-Dîn lakabına nispetle *"Celâlî Takvimi"* adı verilen yeni bir şemsî takvim vücuda getirdi. Ömer Hayyâm yıldız ahkâmına (müneccimlik) itibar etmezdi. Ne var ki, Merv şehrinde Sultan (Melik Sencer) 1116 yılı kışında büyük hâce Sadru'd-Dîn Muhammed b. el-Muzaffer'e birini göndererek, *"Hâce İmâm Ömer'e söyle ki, kar ve yağmurun yağmayacağı birkaç gün seçsin de ava çıkalım."* dedi. Hâce İmâm Ömer iki gün sonra av gününü belirleyerek, Sultan'a bildirdi. O gün Sultan bir mesafe gitmişti ki, hava bulutlandı, rüzgâr çıktı, kar ve sis başladı. Sultan dönmek istedi. Ancak Hâce İmâm Ömer, *"Padişah'ın gönlü ferah olsun, şimdi bu saatte bulutlar açılacak ve beş gün hiç nem olmayacak."* dedi.⁶⁶ Gerçekten de beş gün hiç nem ve bulut gören olmadı. Ömer Hayyâm aynı zamanda tıp ilmini bilirdi ve hekimler arasında gösterilirdi. Nitekim genç Sultan Sencer çiçek çıkarmış ve Ömer Hayyâm tarafından tedavi edilmişti. Ömer Hayyâm bütün bu bilgi ve birikimine rağmen, cihan sultanı Melikşah'ın yanında bir nedîm mertebesinde daha yukarıda değildi. Ancak bir bilgin olarak yaptığı seyahatlerinde Buhara'ya uğramış ve orada Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar) hakanı Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080) kendisine büyük iltifatlarda bulunarak, onu tahtında yanına oturtmuş ve onunla sohbet etmiştir. Ayrıca, burada bulunduğu süre zarfında Buhara kadısı Şerefü'z-Zemân İlakî ile de arasında ilmî ve felsefî konuşmaları olmuştur.⁶⁷

Ömer Hayyâm'ın bu seçkin ilmî kişiliği karşısında, özellikle Sultan Melikşah'ın vefatından sonra İrân'ın ve İslam dünyasının içine düştüğü kargaşalık ve şiddet ortamında, onun genelde hayatın geçiciliğine vurgu yapan ve bilim için

harcadığı ömrünü sorgulayan tasavvufî-felsefî şair yönünün, başka bir ifadeyle rubailerinin niçin gölgede kaldığını izaha kâfidir denilebilir. Selçuklu iktidarının kendi devlet kurumlarına gizlice sızmakta olan İrân'daki baş düşmanlarından Hasan Sabbâh ve taraftarlarını tedip etme gayreti, kaçınılmaz bir şekilde toplumda birbirini çekemeyen veya muhalif olan insanları, gayri Sünnî daireye mensup olmakla yani Bâtınîlik veya Râfızîlik ile itham edilmekle karşı karşıya bırakıyordu. Bunun sağlam bir karaktere sahip bir bilim adamı ve düşünür Ömer Hayyâm'ın ruh hâlini etkilememesi beklenemezdi. Onun bu ruh hâlini hayatına dair şu anekdot açıklar gibidir: *“Bir fakih, güneş doğmadan önce her sabah ona gider ve önünde hikmet üzerine ders okurdu. İnsanların yanına gider gitmez de onu kötülerdi. Ömer, bütün davulcu ve zurnacıların evinde toplanmalarını emretti. Adet olduğu üzere fakih ders okumak için geldiğinde, onlara yüksek sesle davullarını çalmalarını ve zurnalarını üflemelerini emretti. Her taraftan insanlar Ömer'in yanına geldi. Ömer dedi ki: Ey Nîşâbûr halkı! Bu âliminiz her gün bu vakitte bana gelir. Benden ilim tahsil eder. Sonra da sizin yanınızda hakkımda öğrendiğiniz şeyleri size anlatır. Şayet ben onun söylediği gibiysen benden niye ilim istiyor, öyle değilsem bu âlim beni neden kötülüyor?”*⁶⁸

1114 Yılında Belh'de Emîr Ebû Sad'ın sarayında dostlarından Çehâr Makale müellifi Nizâmî Arûzî'nin de bulunduğu bir ortamda Şair Ömer Hayyâm, *“Benim kabrim öyle bir yerde olacak ki, her bahar rûzgâr onun üstüne çiçekler serpecek.”*⁶⁹ demişti. 1123'de İbn Sinâ'nın *Kitâbü's-Şifâ'sının “Bir ve Çok”* bölümüne geldiği zaman, dişlerini karıştırdığı kürdanı okuduğu sahifeye koyan Ömer Hayyâm, son yatsı namazını kıldı ve secdeye kapanıp, *“Yârabbi! Bilirsin ki, ben seni bileceğim kadar bildim. Bana mağfîret et. Hakikaten seni bilmem, gufranıma vesiledir.”* diyerek vefat etti. Nizâmî Arûzî yıllar sonra 1138'de Nîşâbûr'a geldiğinde Ömer Hayyâm toprağa karışalı dört yıl olmuştu. Mezarını ziyarete giden Nizâmî Arûzî, Armut ve zerdali ağaçlarının, dallarını bahçe duvarı üzerinden sarkıtmuş olduğu hâlde kabrine o kadar çok çiçek döktüğünü görünce, Ömer Hayyâm'ın Belh'de söylediklerini hatırlayarak, ağladı.⁷⁰

Sonuç

Ortaçağda İrânlılar, hor gördükleri Müslüman Araplar tarafından kısa süre içinde ezilip geçildiler. Bu şartlarda isteyerek ya da istemeyerek, çaresiz dâhil oldukları İslam dairesinde yeni kimlikleri ile eski İrân geleneklerini yeniden canlandırmanın gayretine girdiler. Başarılı da oldular. Bölgenin bir ucundan öbür ucuna bütün hâkim hanedanlar soylarını nostaljik bir özlem içinde parlattıkları Sâsânî kisralarına bağlamakla iftihar eder oldular. Bu iddiada bulunanlar sadece Fars milliyetçiliğinin ana vasıtası kabul edilen Şiâ'ya mensup olanlar değil, Sünnî İslâm'ın temsilcisi İrânlı hanedanlar da bu rûzgâra kapıldı ve aynı gayretin içine girdiler. İrân, Arapların sebep olduğu “travma”dan kurtuluyor muydu? Hayır,

zira bu kez de kendi çabaları ile İslam dairesine katmaya çalıştıkları Müslüman Türklere boyun eğmek zorunda kaldılar. Üstelik yeni fâtipler kitleler hâlinde

İrân'ın her tarafına yerleşiyorlardı yani kalıcı idiler. Buna karşı ortaya çıkan birbirinden farklı tepkilerin sembol şahsiyetlerine bakıldığında içlerinden sadece Hasan Sabbâh'ın Şîâ'ya mensup olduğu, diğerleri Nizâmü'l-Mülk'ün Sünnî, her ne kadar bazen muhaliflerince Şîi yahut Râfizî olmakla itham edilmişlerse de Firdevsî ve Ömer Hayyâm'ın da Sünnî daireye mensup oldukları görülür. Şu hâlde, *Genelde İrân millîyetçiliği ve özelde ise Fars millîyetçiliği Ortaçağ İrân'ında mağlup ve tâbi unsur olarak verdiği hayat memat mücadelesinde hangi ortamın mensubu olurlarsa olsunlar o ortama uygun metotlar geliştirerek, en azından var olmaya hatta mümkünse kabullenemedikleri yeni hâkimlerini İrân'dan söküp atmaya çalıştılar.* Şîâ'nın doğduğu yer ve yayılım alanı İrân'ın çok ötesinde ve bunun geniş bir konu olduğu bilinir. O hâlde İrân millîyetçiliğini Şîâ'ya bağlamak, terk edilmesi gereken bir düşence olmalıdır. Karşı bir önermeyle, Sünnî olmak millîyetçiliğe aykırı mı? Sorusu gündeme gelir ki, bunun cevabının "hayır" olduğunu yukarıda izini sürdüğümüz ortaçağ İrân'ı bize kanıtlamaktadır.

- 1 KRAMERS, J. H. (1997), "İran: Tarihi ve Etnografik Bakış", İA, C.5/2, Eskişehir, s.1013; Abdulhalik Bakır ve Ahmet Altıngök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2 Aralık/December 2011, s.382.
- 2 NASKALİ, Esko (2000), "İran: İslam Öncesi Tarih", DİA, C.22, İstanbul, 394-395; Bernard Hourcade, "İran: Fizikî ve Beşerî Coğrafya", DİA, C.22, İstanbul, 2000, 392.
- 3 LEWİS, Bernard (1995), *Haşîşîler*, (çev. Ali Aktan), İstanbul, Abdulkemir Özeydin, "Hasan Sabbâh", DİA, C.16, İstanbul, 1997, s.347.
- 4 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh* (çev. M. Beşir Eryarsoy), C.2, İstanbul, s.199. ⁶ age., s.199.
- 5 İran'ın fetih süreci için bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.364-440; Kramers, age., s.1015-116; Osman Gazi Özgüdenli, İran: Fetihden Safevilere Kadar", DİA, C.22, İstanbul, 2000, 395-396. ⁸ Özgüdenli, age., 396.
- 6 STEPANİANTS, Mariette (2012), Zerdüştlüğün İslam ile Karşılaşması", (çev.Cahid Kara), Journal of Islamic Research, C.23/2, s.92.
- 7 STEPANİANTS, age., 93.
- 8 STEPANİANTS, age., 93-94.
- 9 YILDIZ, Hakkı Dursun (2000), İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 71-78; Aynı müellif, "Abbâsîler", DİA, C. 1, İstanbul, 1988, s.32; Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, (çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1963, s.236-237; İsmail Yiğit, "Emeviler", DİA, C.11, İstanbul, 1995, s.101.
- 10 ARNOLD, T. W. (1982), İntişar-ı İslam, (çev. Hasan Gündüzler), Ankara, s.212; Yıldız, Yıldız, age., s.32-34; Wellhausen, age., 246.
- 11 YILDIZ, age., s.34; Daha geniş bilgi için bk. Wellhausen, age., 246-264.
- 12 YILDIZ, age., s.34; Wellhausen, age., 264.
- 13 BOSWORTH, C. E. (1980), İslam Devletleri Tarihi, (çev. E. Merçil ve M. İpşirli), İstanbul, s.117-130.
- 14 KURT, Hasan (1998), Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği), Ankara, s.204-209; Yıldız, a.g.mad., s.36; Özgüdenli, age., 396.
- 15 STEPAN ANTS, age., 95; Yıldız, age., s.36.
- 16 BARTHOLD, W. İslam Medeniyeti Tarihi, (İzah ve Düzeltmeler: Fuad Köprülü), Ankara, 1984, s. 44-45 ; C. E. Bosworth, age., 127-128; Aydın Usta, Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler, 2013, s.64-65. Erdoğan Merçil, "Ziyârilere", DİA, C.44, 2013, s.498-499.
- 17 MERÇİL, Erdoğan (1992), "Büveyhîler", DİA, C.6, s.496-497.
- 18 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 2000; Ayrıca bkz. Zekeriya Kitapçı, Orta Doğuda Türkler, Konya, 2008.
- 19 HUNKAN, Ömer Soner (2007), Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212), İstanbul, 115-117.
- 20 HUNKAN, age., 118-127.
- 21 Daha geniş bilgi için bk. Hunkan, age., 128-154; Ayrıca bk. Aydın Usta, age., 285-304.
- 22 BARTHOLD, W. (1990), Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (hızl. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, s.287.
- 23 İBN FAKÎH, Kitâbu'l-Buldân, (Nşr. El-Hâdî), Beyrut, 1996, s.663; Azzavî, "İbn hassül'ün Türkler Hakkındaki Bir Eseri", (çev. Ş. Yalıtıkaya), Belleten, C. 4/14-15, Ankara, 1940, s.261; Yakut, Mucemu'l-Buldân, (Nşr. F. A. El-Cundî), C.2, s.27.
- 24 MAHMÛD KAŞGARÎ, Dîvânü Lugâti't-Türk, (çev. Besim Atalay), C.1, Ankara, 1991, s.351.
- 25 TURAN, Osman (1993), Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Tarihi, İstanbul, s.132-136.
- 26 MAHMÛD KAŞGARÎ, Dîvânü Lugâti't-Türk, (çev. Besim Atalay), C.1, Ankara, 1991, s.4.
- 27 ŞİŞMAN Bekir ve KUZUBAŞ, Muhammet (2007), Şehnâme'nin Türk Kültür ve Edebiyatına Etkileri, İstanbul: Ötüken Yayını (PDF), s. 119.
- 28 NİZÂMÎ ARÛZÎ, Çehâr Makâle, (Nşr. Muhammed Kazvîni), 1377, Tahran, s.75; Firdevsî, Şehnâme, (çev. Necati Lugal), C.1, İstanbul, 1994 s. 11-12, 22; Şerîfî Şehnâme Çevirisi, (Hzr. Zuhâl Kültüral ve

- Latif Beyreli), C. 1, Ankara, 1999, s.XVII; H. Ritter, "Firdevsî", İA, C.4, Eskişehir, 1997, s. 643-644; Mehmet Kanar, "Firdevsî", DİA, C.13, 1996, s.125-126.
- 29 Firdevsî'nin Şâhnâme'sinden bk. Şişman ve Kuzubaş, age., s.20.
- 30 Necati Lugal çevirisi, s.19.
- 31 Necati Lugal çevirisi, s.14-19.
- 32 Necati Lugal çevirisi, s.31; Ritter, age., 646.
- 33 Necati Lugal çevirisi, s.25.
- 34 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 77-78; Ritter, age., 645; Necati Lugal çevirisi, s.29.
- 35 Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, (hızl. M. Altay Köymen), Ankara, 1999, s. 113.
- 36 Nizâmü'l-Mülk, s.115.
- 37 ÖZAYDIN, Abdülkerim "NizâmülMülk", DİA, C.33, 2007, s.194-196; Ayrıca bk. Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâset-Nâme çevirisinde M. Altay Köymen'in önsözü, s.XV-XVI.
- 38 Kaynaklardaki farklı rivayetler nedeni ile Vezir Kündürî'nin Şii mi, Mutezile mi yoksa Hanefî mi ya da diğer mezheplere mi mensup olduğu konusu tartışmalıdır. Ancak genel görüş onun Mutezile-Hanefî olduğu yönündedir. Bu konuda bkz. Ahmet Ocak, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), İstanbul, 2002, s.86-88; Abdu'l-Kerim Özaydın, "Kündürî", DİA, C.26, 2002, s.554-555; Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", The Journal of Academic Social Science Studies, C. 3, Sa. 29, 2014, s.245.
- 39 KURPALİDİS, G. M. (2007), Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s.145.
- 40 İBNÜ'L-ESİR, El Kâmil fi't-Târîh, (Çev. Abdülkerim Özaydın), C.10, İstanbul, s.177-178;
- 41 Nizâmü'l-Mülk'ün bu huyunu bilen onun eski ilk sahibi Gazneli emiri Tâcir, ona verdiği ücretleri arda bir geri alırdı ve "Palazlandın Ey Hasan" derdi, bk. İbnü'l-Esîr, s.179.
- 42 İBNÜ'L-ESİR, s.176-177; Turan, age., 218; Abdülkerim Özaydın, "NizâmülMülk", DİA, C.33, 2007, s.1196.
- 43 NİZÂMÜ'L-MÜLK, s.116-117.
- 44 CÜVEYNÎ, Tarih-i Cihangüşa, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1998, s.542.
- 45 CÜVEYNÎ, 542-543.
- 46 Cüveynî, 534-535; Bernard Lewis, Haşîşiler, (çev. Ali Aktan), İstanbul, 1995, s.33-34; Abdu'l-Kerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", DİA, C.16, 1997, s.347.
- 47 CÜVEYNÎ, 536; Lewis, age., 35-36; Özaydın, age., 347.
- 48 CÜVEYNÎ, 537; Lewis, age., 37-42; Özaydın, age., 347; Aynı Müellif, "Alamut", DİA, C.2, 1989, s.336-337.
- 49 CÜVEYNÎ, 538; Lewis, age., 42; Özaydın, age., 348.
- 50 CÜVEYNÎ, 542; Özaydın, age., 348; Mustafa Öz, "Haşîşiyeye", DİA, C.16, 1997, s.418.
- 51
LEWİS, age., 10, 42; Özaydın, age., 348; Öz, age., 418.
- 52 LEWİS, age., 38-40; Özaydın, age., 348.
- 53 LEWİS, age., 40
- 54 CÜVEYNÎ, 542; İbnü'l-Esîr, s.176-177; Râvendî, Râhatü's-Sudûr ve âyetü's-Sürûr, (çev. Ahmet Ateş), C.1, Ankara, 1999, s.132; Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, (çev. Necati Lugal), Ankara, 1943, s.45; Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme, (hızl. Erdoğan Merçil), C.1, İstanbul, 1977, s.165; Turan, a.g.e., 218; Abdülkerim Özaydın, "NizâmülMülk", DİA, C.33, 2007, s.1196.
- 55 TURAN, age., 215-220; Abdu'l-Kerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", DİA, C.16, 1997, s.348.
- 56 CÜVEYNÎ, 542.

- 57 LEWİS, age., 46; Özaydın, a.g.mad.,348-349
- 58 LEWİS, age., 49.
- 59 CÜVEYNÎ, 546.
- 60 CÜVEYNÎ, 545.
- 61 CÜVEYNÎ, 547; Lewis, age., 53; Özaydın, age., 349.
- 62 ÖMER HAYYAM, Rubailer, (çev. Sabahattin Eyüpoğlu), İstanbul, 2003, 167.
- 63 ÖMER HAYYAM, 179. Hayyam, 66.
- 64 MİNORSKY, V. Ömer (1997), "Hayyâm", İA, C.9, Eskişehir, s. 472; Asaf Halet Çelebi, Ömer Hayyam ve Rubailer, 2003, s.19; Yavuz Unat, "Hayyâm", DİA, C.17, 1998, s.66.
- 65 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 100; Ebu'l-Hasan Beyhakî, Târîh-i Beyhak, (Tsh. A. Behmenyâr ve Mkd. Mirza Muhammed Kazvîni), Kitâbfuruşî Furugî, 1361, s.241; Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni, Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrût, Dâru Sâdır, s.474; Minorsky, age., 473. Turan, age., 335.
- 66 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 101-102; Çelebi, 17.
- 67 TOGAN, Z. V. Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları, s.60; Minorsky, age., 474.
- 68 KAZVÎNÎ, 475; Çelebi, age., 23.
- 69 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 100-101.
- 70 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 100-101.